

MODLITWA KOŚCIOŁA
MONOGRAFIE 3

SŁUŻBA BOŻA
W DAWNEJ POLSCE

Paweł Szczaniecki OSB

SŁUŻBA BOŻA W DAWNEJ POLSCE

STUDIA O MSZY ŚWIĘTEJ

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Redaktor serii:

Michał Tomasz Gronowski OSB

Opracowanie graficzne:

Jan Nieć

Na okładce wykorzystano stronicę z *Sakramentarza tynieckiego*

Superiorum permissu: Opactwo Benedyktynów

L.dz. 9/2018, Tyniec, dnia 28.01.2018

✠ Szymon Hiżycki OSB, opat tyniecki

Wydanie drugie: Kraków 2020

ISBN 978-83-7354-737-7

© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów

ul. Benedyktyńska 37

30-398 Kraków

tel. +48 (12) 688-52-95

tel./fax +48 (12) 688-52-91

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl

www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów

druk@tyniec.com.pl

Spis treści

Wstęp.....	13
Skróty	23

Część pierwsza

Rozdział I: Dar Matyldy.....	29
Część historyczna.....	29
Część liturgiczna.....	41
Wewnętrzny udział wiernych.....	52
Rozdział II: Obchód Kościoła	57
Paschalny sens niedzieli.....	57
Prawo kościelne o procesjach	58
Poświęcenie wody i aspersion.....	60
Stacje	63
Śpiewy procesyjne.....	65
Pieśń łacińska i polska	67
Rozdział III: <i>Kyrie eleison</i>	75
Pierwsza lekcja śpiewu.....	75
<i>Kyrie eleison</i> w pierwszym okresie swych dziejów.....	76
<i>Kyrie eleison</i> w drugim okresie swych dziejów	78
Tropowanie na polskim terenie	81
<i>Bogurodzica</i> jako trop kyrialny	84
Trzeci okres dziejów <i>kyrie eleison</i>	86
Rozdział IV: O śpiewie sekwencji.....	87
Śpiew kościelny i jego nauka	87
Zarys dziejów sekwencji	92
Dzieje sekwencji w Polsce	95
<i>Victimae paschali</i> w Polsce	97
Upadek łacińskiej sekwencji	101

Rozdział V: Liturgia kazania	103
Bogactwo problematyki i jej ograniczenie.....	103
Przeczytanie Ewangelii i jej wykład	105
Wypominki.....	111
Akty pokory i skruchy	114
Właściwe kazanie	116
Pozostałe ogłoszenia	116
Udział słuchających	117
Zakończenie.....	118
Rozdział VI: Ofiary ludu	119
Kanon mniejszy i większy.....	119
Szczątki wielkich tradycji	120
W świetle świadectw staropolskich.....	123
Symbolizm ofiary.....	131
Zagadnienia kanoniczne.....	135
Ryt na bezdrożach	137
Dodatek I: <i>Z Kroniki Janka z Czarnkowa</i>	141
Dodatek II: <i>Canon minor w Polsce</i>	145
Dodatek III: <i>O Mszy świętej opisanie</i>	155
Rozdział VII: Średniowieczne tłumaczenia Kanonu.....	157
Warunki powstania.....	157
Przegląd dokumentów	160
Mamotrekt.....	162
Rozdział VIII: Ryt podniesienia Hostii świętej.....	175
Trzy etapy ewolucji.....	175
Formy udziału wiernych	180
Dzwon na podniesienie	184
O kadzidle, świecy i podnoszeniu ornatu	187
Rozważania dopełniające	189
Rozdział IX: „My, pamiętnicy”	195
Anamneza.....	195
Znaczenie słowa <i>memores</i>	196
Przedstawienie tylko czy uobecnienie?	198
Rozpamiętywanie	202
Próba oceny	206
Pożytki dla historii kultu	208

Rozdział X: Pocałunek pokoju.....	215
Czy pocałunek pokoju jest znakiem zrozumiałym?.....	215
Część I: Ryt żywy w średniowieczu.....	217
Część II: Ryt martwy w dobie nowożytnej	224
Rozdział XI: Komunia duchowna wiernych w średniowiecznej Polsce	241
Pierwotna katecheza misyjna.....	241
Droga mistyków.....	243
Głos średniowiecznego teologa.....	245
Dekrety synodalne biskupów.....	247
Wypowiedzi liturgisty.....	250
Echa w modlitewnikach	252
Dzieło przygotowania.....	262
<i>Mors malis Vita bonis</i>	266
Dodatek IV: <i>Msza polska</i> Abp A.J. Nowowiejski (+ 1941)	267

Część druga

Wstęp.....	283
Rozdział I: Msza biskupa Jordana	293
Rekonstrukcje i ich prawa.....	293
Rola poznania w X wieku.....	294
Budowa katedry	295
Nabożeństwo katedralne.....	298
Architektura w służbie Eucharystii	300
Uczestnicy nabożeństwa	301
Owoce studium.....	306
Rozdział II: Wawelskie <i>Missarum sollemnia</i> w XIII wieku.....	309
Źródło główne i poboczne.....	309
Życie liturgiczne na Wawelu	311
Katedra	313
Przygotowanie uroczystości.....	315
Msza święta uroczysta i jej przebieg	319
Zakrystia katedralna	323
Uczestnictwo wiernych	325
Mistagogia	329
Wpływ liturgii katedralnej na parafialną	331
Rozdział III: O <i>Homiliarzu praskim</i> jako źródle dziejów	333
Część I: <i>Homiliarz</i> , jego postać i dzieje	334
Część II: Wiadomości dotyczące Mszy świętej.....	338

Rozdział IV: Spominki płockie	347
Część I: Liturgia biskupa Aleksandra	348
Część II: <i>Stella (speculum) chori</i>	358
Część III: U schyłku średniowiecza	364
Rozdział V: <i>Speculum</i> Andrzeja z Kokorzyna	369
Egzamin z liturgiki	369
Andrzej z Kokorzyna	370
Archidiakoniat	372
<i>Speculum</i>	373
Ryt starokrakowski w latach 1430–1435	375
Mistagogia	377
Tendencja doktrynalna	379
<i>Speculum</i> o Komunii świętej	381
Rozdział VI: Wypominki	385
Wypominki w złotym wieku	385
U schyłku średniowiecza	388
Z apostoelskich źródeł	392
Aktualność zagadnienia	396
Rozdział VII: Recepcja Mszału rzymskiego w Polsce	399
Część I: Recepcja Burkarda	400
Część II: Przyjęcie uchwał trydenckich	409
Część III: Przyjęcie Mszału rzymskiego	414
Rozdział VIII: Jeszcze raz o sekwencjach	421
Dwa kierunki	421
Sekwencje w polskim średniowieczu	421
Wobec reformy trydenckiej	423
Użytek sekwencji w nowych czasach	427
Ponowny rzut oka	433
Rozdział IX: Mistagogia popularna Wilkowieckiego	435
Częstochowski liturgista	435
Średniowiecze w pismach o. Mikołaja	438
Nowatorstwo o. Mikołaja	442
Rozdział X: Z pamiątek wiślickich	445
Mszał z Wiślicy w bibliotece narodowej	445
Szpital i kościół świętego ducha w Wiślicy	448
Liturgia w kościółku przyszpitalnym	449
Wnętrze kościoła	451
Zakrystia	453
Kapelani kościoła w latach 1590–1650	454

Rozdział XI: Nawrócenie Kwadrantyna	459
Kraj konwertytów	459
Analiza tytułu	460
Kwestia autorstwa	462
Znaki święte	463
Wobec dylematu	465
<i>Palinodiae</i> jako dokument historyczny	467
Rozdział XII: Komunia poety	469
Sebastian Grabowiecki, człowiek i dzieło	469
Przygotowanie	471
Podniesienie	472
Dziękczynienie	473
Ocena	475
Rozdział XIII: O. Florian Jaroszewicz o zwyczajach mszalnych swej epoki	477
Matka Świętych Polska	477
Przygotowanie Mszy świętej i Komunii świętej	479
Odprawianie i słuchanie	480
Służenie do Mszy świętej	481
Przedmiot ofiary	482
W obliczności Bożej	484
Komunia święta	485
Modły za zmarłych	487
Po Komunii świętej	488
Fioretti	489
Spojrzenie na całość	490
Rozdział XIV: W zasięgu wspomnień	493
Nowe źródła	493
Szyk pełen ładu	495
Liturgia słowa	496
Czyn ofiarny	498
Podniesienie	500
Komunia po polsku	503
Rzut oka na całość	505
Rozdział XV: Antyfona <i>Haec est dies</i>	507
Przedmiot studium	507
Budowa, źródła i sens antyfony	508
Pierwotny użytek antyfony	512
Echo złotej Mszy	513
Śpiew antyfony w późniejszych i obecnych czasach	515
Streszczenie	516

Posłowie.....	519
Tablica chronologiczna	523
Noty bibliograficzne.....	525
Spis ilustracji.....	541
Indeks osobowy	551
Indeks miejscowy	575

Misterium Mszy Świętej

„To fantastyczne i wysoce oryginalne przedstawienie ma swój początek w poetycznym opisie gniewu Bożego u Izajasza 63,1–6, który brzmi: *Quare vestimenta Tua sient cal cantium in torculari? Torcular calcavi solus* (zob. napis na banderoli) *et de gentibus non est vir mecum*. Ten ustęp dosłownie dostosowano do dobrowolnej ofiary krzyżowej Chrystusa i wyobrażano Go stojącego wewnątrz tłoczni winnej uginającego ramiona pod ciężarem belki, podczas gdy z ran sączy się, jak purpurowy sok winnej jagody, krew i przez rynienkę spływa do mszalnego kielicha.

Chrystus wziął na się rolę winogron w tłoczni, z których wyciśnięto wino, Jego krew zmazała grzech pierworodny”.

Dr Z. Ameisen

Wstęp

Długosz w swych dziejach Polski daje opis, który zacieka historyka kultu. Rzecz dzieje się w roku 987 na Rusi. Książ Włodzimierz, którego potomność uczciła mianem wielkiego i świętego, stoi wobec dylematu w dziedzinie religii – którą wybrać? Jego posłowie jeździli do różnych krajów, aby dokładnie przyjrzeć się nabożeństwu łacińskiemu, greckiemu i innym. I wówczas, właśnie ze względu na przepych liturgii, wybór padł na religię z Konstantynopola. W opisie Długosza wyczuwa się pewien smutek, który łatwo zrozumieć.

Dzisiaj historyk kultu wie dobrze, jak prawdziwym w swej istocie jest ten opis. Dokąd mogli dotrzeć posłowie Włodzimierza, aby zobaczyć liturgię łacińską? W Polsce była ona dopiero w załączku, podobnie w sąsiednich Czechach. Nawet i w Rzymie nie zobaczyliby niczego, co mogłoby równać się z przepychem nabożeństwa bizantyjskiego, jego śpiewów, szat, ceremonii i bazylik. Jedno tylko trzeba, w imię prawdy dziejowej, powiedzieć, że od owego czasu liturgia wschodnia nie dodała już nic więcej do swego bogactwa, podczas gdy łacińska właśnie rozpoczynała okres wspaniałego rozwoju. Dokonywał się on wszechstronnie, a więc objął sztukę, architekturę kościelną, obrzędy a wraz z nimi śpiew liturgiczny, i znakomicie pogłębił ich znajomość. Chociaż w pierwszym tysiącleciu dziejów Kościoła liturgia łacińska otrzymała już mocne fundamenty i prawa zasadnicze, to jednak dopiero następne wieki były widownią ogromnego postępu w tej dziedzinie. Dlatego historia kultu nie poprzestaje na badaniu najstarszych tradycji, ale coraz ciekawiej zwraca się ku średniowieczu, a nawet ku jego drugiej połowie. Tu bowiem znaleźć można odpowiedź na wiele kwestii współczesnych. Mnożą się studia liturgii średniowiecznej, która fascynuje swą żywotnością i bogactwem przejawów. Okazuje się dowodnie, że owe wieki były pod tym względem zupełnie wyjątkowe. Nigdy liturgia nie święciła takich sukcesów jak wtedy, chociaż krytyczne oko zobaczy, że i to nie było zupełnie idealne.

Jeśli historyk kultury widzi tak olbrzymi rozwój na przestrzeni drugiego tysiąclecia nowej ery, a badacz dziejów liturgii spostrzeże w swej dziedzinie analogiczną sytuację, to wszystko zdaje się zachęcać do studium polskich zwyczajów religijnych, które, w owym właśnie czasie zaszczerpione w żywym tworzywie kultury narodowej, trwają aż dotąd bez przerwy. Poznanie tego wąskiego wycinka pozwala zobaczyć wzajemne przenikanie czasów i zakorzenienie obecnej chwili w dalekiej, zda się, przeszłości, zupełnie tak samo, jak i jutrzejsza rzeczywistość wyrośnie z tego, co jest dzisiaj i tym tłumaczyć się będzie najdoskonalej. To sprawia, że historię człowiek nazwał nauczycielką życia, tej trudnej sztuki. Ona naucza, przestrzega, ale i wskazuje lekarstwa.

***

W nabożeństwie Kościoła katolickiego uderzają dwie właściwości. Jedna, że jest ono żywe, wciąż przekształca się, choćby niepozornie, i wciąż dopełnia. Druga zaś cecha to jego zastanawiający konserwatyzm. W wyniku tego dziwnego współistnienia każdy przejaw kultu liturgicznego jest zarazem ten sam, co przed wiekami, a przecież nigdy nie powtarza się on zupełnie. Nigdy też nie można wskazać imiennie autora tego czy innego zwyczaju, gdyż nikt go w Kościele nie wymyślał, a każda rzecz ma swoje precedensy w historii, te znów swoje i swoje, aż ostatecznie początki giną gdzieś w pomroce wieków. Tak jest ze śpiewem liturgicznym Kościoła, tak z procesjami, świętami, obrzędami, tak ze wszystkim. Każda więc rzecz i sprawa w Kościele niesie z sobą ciężki bagaż własnej historii. Oczywiście badacza pasjonuje rozróżnienie tego, co stałe, i tego, co zmienne w poszczególnych przejawach. Wszakże studium to nie jest wcale akademickie, bo zmierza wprost ku praktycznym celom, ku zrozumieniu tego, co dla każdego katolika jest jego własnym dziedzictwem.

Oto garść studiów dotyczących Mszy św. i związanych z nią zwyczajów staropolskich. Ktoś zapyta, czy istotnie są to polskie zwyczaje? Na pewno, nie! – Nie wymyślono tu żadnego z nich, bo Polska nie jest ojczyzną rytów. Ich dzieje cofają się zawsze gdzieś w oddali wieków poza granice kraju. Wielkim wydarzeniem sprzed tysiąca lat było przyjęcie chrześcijaństwa, które szło tu z Rzymu długimi drogami. Zwyczaje z chwilą przeszczepienia ich na teren tutejszy żyły już, przemieniały się, rozwijały lub ginęły, jednym słowem miały tu swoją własną historię, własne przejawy, własne blaski i cienie. Stały się one częścią kultury religijnej. To dostatecznie uzasadnia decyzję podjęcia niniejszych studiów. Dotyczą one zwyczajów religijnych, które w Kościele nadal trwają, takie same a już inne, znane dobrze a przecież pełne tajemnic.

Jeśli to prawda, co powiedziano o tych drobnych, ale ciągłych zmianach w historii liturgii, to pewne, że na przestrzeni tysiąclecia nagromadziło się dosyć materiału i problemów, i warto im poświęcić nieco trudu. Wszyscy badacze z wielkim Jungmannem na czele o tym świadczą. Niestety na terenie Polski nie było ich wielu, lokalna tradycja pozostaje niezbadana. To naturalnie zaciekawia, ale (kto tego nie spostrzega?) niesie wielkie ryzyko. Niejedno z twierdzeń zbyt pośpiesznych obudzi sprzeciw – wywoła replikę... Trudno, jeśli taką drogą wiedza idzie naprzód, niech tak będzie.

Tysiąc lat historii Kościoła w Polsce – to zarazem tysiąc lat Mszy św. i liturgii. Jak odprawiał ją św. Wojciech? Jak wówczas wyglądała? Nie były to wieki spokojne. Pierwszy posiew zmiotły wydarzenia w 1037 r. Ale chrystianizm uparcie powracał. Ta kilkuletnia przerwa stanowi zarazem próg nowego okresu w historii kultu. Lada chwila nowe przejawy ukażą się już wyraźnie. Niestety na terenie polskim nauka nie może się w tym okresie oprzeć na jakichś konkretnych informacjach. Wolno tylko domyślać się z analogicznych wydarzeń na Zachodzie.

Na przestrzeni tych wieków liturgia w Polsce musiała wytrzymać liczne ataki. Pierwszym był husytyzm. Nie tu miejsce, aby omawiać wielostronne

zasługi Jana Husa w zakresie społecznym, narodowościowym czy językowo-ortograficznym. Jednakże z punktu widzenia dziejów liturgii tendencje ruchu husyckiego były wprost zabójcze dla nabożeństwa Kościoła. Podobno sam Jan Hus głosił prawdziwą naukę o Eucharystii św., za to późniejsze pokolenia jego zwolenników odeszły od niej daleko. Wszystkie te wydarzenia odbiły się w Polsce głośnym echem i od miejscowych teologów wymagały obrony. To samo odrodziło się w XVI w. Ciekawą informację o tym przynoszą Marcina Kromera „Rozmowy Dworzanina z Mnichem”. Warto tę wypowiedź przypomnieć w całości: Dworzanin wylicza swe zarzuty:

A to przyjmowanie Ciała Bożego pod jedną osobą, bezżeństwo wasze duchowne to jest *celibatus* i inne śluby, czyściec, msze, żałomsze i wigilie, wzywanie świętych, uczczenie trupich kości a ścirwów, odpusty, obrazy, pokuty albo dosyć uczynienia za grzechy, ofiary, zasługi dobrych uczynków, święcenie wody, soli, ziół, oleju, chleba, krzyżma, obowiązanie na posty, na święta, na spowiedź, na posłuszeństwo księży, biskupom i papieżowi, i inne ustawy i wymysły ludzkie pod klątwą i grzechem śmiertelnym i wiele inych zabobonów, które wolność krwią pana Krystusową nabytą zniewoliły barzej, niżli żydy zakon stary...

Istotnie, zaatakowane zostało wszystko od podstaw. Wystarczy rzucić okiem na to, co o Mszy św. pisał Łaski, Ochinus albo Chrzastowski. Skarga opublikował kilkadziesiąt wypowiedzi różnowierców o słowach konsekracji. Zbyt długi to jednak dokument, aby w całości go przytaczać.

* * *

Przecież wiek XVI jest złotym w dziejach liturgiki w Polsce. Nigdy nie napisano tak wiele o Mszy św., jak w tym właśnie dziwnym wieku. Zachowało się szereg traktatów dogmatycznych, apologetycznych, liturgicznych w tym zakresie. To wiek, w którym wydrukowano wiele ksiąg liturgicznych dla polskich diecezji, mszałów, antyfonarzy, agend i rytuałów. Są one nieocenionym źródłem dla badacza. Zresztą tych źródeł jest zbyt wiele, aby mógł je wyczerpać ktokolwiek, nawet po wielu latach studiów. Trzeba tylko odszukać modlitewniki (z których niejedne kryją się jeszcze na pewno w okładkach foliałów), statuty synodów, żywoty świętych, wizytacje diecezji, listy pasterskie, uchwały kapituł, ewangeliarze, postylle, zbiory kazań, relacje nuncjuszków papieskich... Archiwa zakonne, jezuitów, dominikanów, bernardynów – to cała literatura odrębna zupełnie, a tak przecież wpływająca na polski obyczaj religijny. Zarazem trzeba się liczyć z tym, że przedmiot omawiany ma w tym wieku podwójne oblicze – na jego początku i na końcu: bowiem w tymże wieku dokonał się wielki sobór trydencki. Jego ustawy przyjęła Polska w 1577 r. Zarazem rozpoczął się nowy okres poprawy i odnowy. Powstał cały szereg rytów noszących jeszcze cechy starodawne, ale zarazem już i nowe, bo autentyczna reforma odznacza się zawsze wielkim pietyzmem do istniejącego zwyczaju religijnego. Najśluszniej nazwano Mszał pamiętnikiem Kościoła, a są z nim na równi rytuał, kalendarz i inne księgi liturgiczne. Toteż wiele można z nich

wyczytać. Wszystkie prądy umysłowe, wszystkie dyskusje zawsze zostawiały w nich jakieś ślady.

Nie brak więc materiału do studium. Rola, którą odgrywa nabożeństwo liturgiczne w życiu Kościoła, zwłaszcza w średniowieczu, a zarazem fakt, że w skąpym piśmiennictwie owych czasów wielką część stanowią dokumenty kościelne, sprawia, iż liturgia jest jednym z rzadkich przedmiotów, który można opracować nawet w drobniejszych szczegółach.

Ze względu na to, że najczęściej źródła zwyczajów religijnych w Polsce tkwią gdzieś na Zachodzie, nieocenioną pomoc niosą drobiazgowo opracowania przedmiotu w tamtejszej literaturze. Zarazem ze znamiennej trwałości zwyczajów religijnych w terenie trzeba wyciągnąć ten wniosek, że i obecny przebieg nabożeństwa niesie w sobie wiele elementów starodawnych. Słusznie zwrócono uwagę, że stare zwyczaje zachowały się „w najniższych warstwach Kościoła”, mianowicie w miasteczkach i wsiach położonych na uboczu. Niestety nikt nie napisał jeszcze jakiegoś *Iter polonicum*, które by pozwoliło zorientować się w całym bogactwie i różnorodności zwyczaju liturgicznego w obecnej Polsce.

W poniższych studiach autor stara się korzystać z tych wszystkich pomocy, jeden wszakże czyniąc wyjątek, mianowicie korzystał tylko ze źródeł drukowanych. Oczywiście nie płynie to z lekceważenia owych bezcennych informacji, które zawierają rękopisy. Na pewno wymagają one specjalnego opracowania. Rozumie to doskonale obecne pokolenie, bo na jego oczach dokonał się pogrom staropolskich zasobów kultury. Wiele najbogatszych księgozbiorów kościelnych padło ofiarą wojny.

Jednakże jest także inna możliwość. Podsunął ją i rozwinął prof. T. Wojciechowski pisząc o katedrze wawelskiej. Monografia ta zdezaktualizowana wprawdzie przez nowe wykopaliska i prace uczonych, pozostaje arcydziełem, z którym warto się zapoznać. Otóż znakomity autor tak pisze o ostatnim tysiącleciu na Wawelu:

Nie było półwiecza, żeby tu nie budowano, wyniknął z tego pomnik różnorodny, złożony z wielorakich murów, na których znać objawy wszystkich stylów i technik, które przez ten czas ważyły. Tak samo jest wszędzie, we wszystkich, po części najstarszych budowlach świata, którekolwiek budowały i dopełniały się w ciągu wieków. I można powiedzieć, że te dzieła architektury mają w swojej konstrukcji coś podobnego do najstarszych poezji bohaterkich, które także rosły i składały się przez wieki. Żeby je zrozumieć, należy je badać prawie tak samo, jak filologowie rozbierają te epepeje, wydzielając z nich części, a najprzód te, które przyrosły najpóźniej, po czym dopiero odróżni się pierwotne jądro. Taki też musi być porządek niniejszej pracy. Żeby dojść do tego, co było najdawniej, jaki był plan katedry romańskiej, a nie dopiero owej pierwotnej, Chrobrego, trzeba naprzd rozeznac, co zbudowano później, tj. w czasach gotyku i następnych po nim wiekach. Rozpocznę zatem od zbadania obecnego stanu budowy.

Zwyczaj liturgiczny Kościoła ma podobną strukturę więc można oczekiwać, że ta sama metoda tu zastosowana przyniesie również cenne osiągnięcia.

Do takiej decyzji skłania nadto fakt, że druk ukazał się mniej więcej współcześnie z największymi przemianami w zakresie liturgii staropolskiej. W każdym razie, w ogromnej literaturze religijnej XVI w. odzwierciedlają się znakomicie zarówno dawne, a więc średniowieczne zwyczaje, jak i nowe hasła, które już po soborze trydenckim przyświecać będą wiekom następnym. Przy tym trzeba wyrazić twierdzenie, powtarzane jeszcze wielokrotnie w trakcie niniejszego studium, że w historii kultu doba średniowieczna kończy się nieco później, między pierwszym podmuchem nowinek z Zachodu a przyjęciem dekretów trydenckich w 1577 r. Nęcić może przeprowadzenie podziału historii tej, za wzorem polonistów, na okres staropolski, średniopolski i nowopolski. Przyjmując ten podział łatwiej będzie uwydatnić wiek XVI, jako złoty okres polskiej liturgiki. Mniejsza zresztą o podziały, przeprowadzą je systematycy zagadnienia. W studiach niniejszych, jak wolno ufać, badacz rękopisów liturgicznych w Polsce znajdzie komentarz do wielu spraw, które go zainteresują. Również i obecny zwyczaj religijny zyskuje pewne oświecenie ze strony historii.

* * *

Wspomniano już Wawel i królewską katedrę. O jakże jej liturgia zasługuje na obszerną monografię, która by obaliła legendę o niedostatkach staropolskich tradycji religijnych! W 1569 r. kult Boży na Wawelu – zdaniem nuncjusza Ruggieriego – „nie ustępuje żadnemu innemu w chrześcijaństwie”. Bardziej szczegółowy opis dotyczy katedralnego nabożeństwa w XVII w.

Mało była która bazylika na świecie [pisze ks. bp L. Łętowski] co równałaby się mogła w majestacie swoim, do kościoła naszego katedralnego na Zamku. Wielki ołtarz wzniosły i cały pozłocisty, zdobił chór mniejszy jego. Obok po prawej stał tron, a na nim zasiadał król w całym majestacie swoim. Po drugiej stronie siedział biskup otoczony koroną kleru swego... Na ołtarzu był wizerunek Pana Panów, przed którym obie te potęgi ugięły czoło swoje do ziemi, berło i pastorał, biorąc od pokory swojej wielkość swoją. W dni uroczyste świeciły się po tym ołtarzu porozstawiane kości św. Pańskich, pokute w blachy srebrne i złote, i błyszczące od drogich kamieni; a na górnym gzymsie stawiano Apostołów złotych. Na środku kościoła, między chórem a nawą jego powiewały chorągwie grunwaldzkie, rozwieszone po czterech bokach grobu św. Stanisława, na którym widziałeś ołtarz cały srebrny i liczne wota z tegoż metalu... O której godzinie przyszedłeś do kościoła znachodziłeś nabożeństwo, które dzień i noc nie ustawało, a coś słyszał u nas tylko. Od północka poczynano śpiewać głosem czystym Jutrznię i Laudes, a było od tego 30 wikariuszów: co trwało całe dwie godziny. Po Jutrzni przychodzili insi kapłani i śpiewali *officium de s. Cruce*, a po nich insi *Defunctorum* i *Officium B. Virginis Mariae*. Codziennie było ośm mszów św. śpiewanych, *in Cantu figurali duae, et sex in Cantu Choralis*, które kończyła msza św. *Conventualis*, śpiewana przez jednego z kanoników. Po skończonych mszach św. przychodzili Psalterzyści i śpiewali Psalterz aż do Nieszporów: a na opieszających były kary ciężkie. Po odbytych czworakich nieszporach: s. *Crucis*, *Beatae Virginis*, *Defunctorum et Diei*, wracali Psalterzyści i śpiewali Psalmi napowrót do północka. O samym północku odzywał się dzwon zamkowy i dawał znak do

Jutrzni, za którego uderzeniem, po całym mieście Zgromadzenia zakonne, żeńskie i męskie, rozpoczynały śpiewanie Jutrzni u siebie, a miasto brzmiało w murach swoich chwałą Pańską.

Chociaż przytoczony powyżej opis nie we wszystkim odpowiada liturgicznym ideałom, nie można zaprzeczyć mu ani rozmachu, ani barwy. Z całą pewnością tradycje wawelskie były znakomite, dowodzi tego jedynie chyba punkt staranniej opracowany, mianowicie ceremonie koronacyjne. Niezawodnie również inne obchody i obrzędy zasługują na poznanie i rozważenie. To prawda, że dzisiejszego badacza interesują raczej przejawy liturgii w kościołach parafialnych, a mniej tamte królewskie i katedralne. Niniejsze studia ich właśnie dotyczą, z tym jednak, że autor wyznaje przekonanie o jedności liturgii rzymskiej, w której różnią się tylko sposoby wykonania: uroczysty katedralny, kolegiacki, czasem klasztorny od prostego praktykowanego w kościołach parafialnych. Takie ujęcie pozwala szukać wzajemnych objaśnień, bardzo cennych w tym terenie. Liturgia więc katedralna jest w zasadzie wzorem, który naśladują inne kościoły według swych lokalnych możliwości. Jednakże mimo tej jedności, różne są źródła poznania obu przejawów liturgii: katedralnej dotyczą raczej statuty kapitulne, parafialnej synodalne itd.

Chociaż dawnych badaczy interesowała pontyfikalna, uroczysta liturgia i ogromna większość dawnych opracowań jej przede wszystkim dotyczy, tu wyraźnie zainteresowanie zwraca się ku formom prostszym, mianowicie ku Sumie niedzielnej, a tamte tylko w razie potrzeby zostaną wykorzystane. Chociaż najczęściej autorzy tego rodzaju monografii wyszukują lokalne odrębności rytualne, to tu, przeciwnie, zostaną one tylko zarejestrowane w tej mierze, w jakiej należą do tematu, a jest nim genetyczne wyjaśnienie zwyczajów obecnie w Polsce praktykowanych. Temu służą nawet analizy wypowiedzi sprzed lat tysiąca. Niekiedy dowodzą one trwałości jakiegoś zwyczaju, czasem jego ewolucji, czasem jego zubożenia. Ten ostatni przejaw jest szczególnie zasmucający. Ryty potężne potrafią zupełnie zatracić znaczenie, a co za tym idzie, przestają wywierać swój błogosławiony wpływ w duszy człowieka. Niestety, w kilku wypadkach jest to bardzo wyraźne. Nie potrafią tego wynagrodzić zdobycze czasów nowszych.

***

Garść niniejszych studiów nie wyczerpuje wcale zagadnienia. Przede wszystkim odpowiada tytułowi swemu tylko w najwęższym znaczeniu. Staropolski język przez służbę Bożą rozumiał nie tylko całość nabożeństwa, ale i ściślej samą Mszę św.: „Msza jest służba Boża” – pisze Mikołaj z Wilkowiecka. To są pierwsze słowa w jego książeczce o liturgii mszalnej. Można by mnożyć przykłady, ale nie o to tu chodzi. Następujące studia dotyczą wyłącznie Mszy św. i to tylko niektórych jej obrzędów, niektórych zwyczajów, które dziś jeszcze można zaobserwować w Polsce choćby już istniały tylko w formie niezrozumiałych szczątków. Zarazem raz przyjęty tytuł nie wyklucza, że temat ten uzu-

pełni się czy to znowu w wąskim zakresie, czy też rozszerzając go do innych zagadnień, sakramentów, sakramentaliów, obchodów roku kościelnego itd.

Na koniec wymaga wyjaśnienia sam termin *liturgia*, co do niej należy, a co nie. Nie bacząc więc na tendencje zacieśniające zakres tego czcigodnego pojęcia, autor posługiwać się nim będzie w znaczeniu szerokim. Encyklika *Mediator Dei* przedstawia liturgię jako *integrum publicum cultum mystici Jesu Christi corporis*. To prawda, że autor nie umie się wyzwolić spod uroku pism o. P. Parscha, który rzecz oświeśla w sposób szczególny. To oświadczenie nie jest zbyt cenne, a przynajmniej uchroni od nieporozumień: dalsze wywody chcą służyć szerszej sprawie, a nie tylko wąskim specjalizacjom.

Jest rzeczą znamionną w historii liturgii, że stwarzała ona zawsze dokoła siebie całą mnogość najściślej z sobą związanych zwyczajów, modlitw, pieśni, obchodów, które towarzysząc jej najlepiej ją wyjaśniały, przygotowywały i dopełniały. Czy należą one do liturgii? Na terenie polskim gorącym zwolennikiem zaliczenia ich do liturgii był ks. J. Fijałek, który cytował również inne powagi naukowe. Autorytet tego największego znawcy zwyczajów staropolskich domaga się rozważenia sprawy ponownie, jest bowiem to prawdą, że nawet etymologia słowa „liturgia” mówi wyraźnie o dziele ludu. Kto znów przywiązuje takie wielkie znaczenie do języka łacińskiego jako warunku, jednego z licznych, aby ryt mógł zostać zaszeregowany między obrzędy liturgiczne, niech weźmie w rachubę, że Kościół rzymski zachowywał w swym nabożeństwie ślad ludowości liturgii właśnie w tym języku łacińskim, którego używa. Nie jest on przecież klasyczny, ale ludowy. Innych świadectw można by dostarczyć wiele. Oczywiście, te uwagi nie zmierzają do ograniczenia użytku łaciny w oficjalnej liturgii Kościoła, ani do umniejszenia jej roli w tworzeniu staropolskiej kultury religijnej. Przeciwnie, wejście łacińskiej liturgii w obyczaje narodowe, w ogóle spotkanie języka rodzimego z łaciną przed 1000 lat autor uważa za wielki sukces. Nikt nie potrafi ocenić, jak wielkie znaczenie miała owa błogosławiona decyzja Mieszka I z 966 r.

Rozważając współrzędnie z liturgią tamte inne formy nabożeństwa, chce autor wyrazić uszanowanie dla myśli Kościoła, który nie tylko je tolerował, ale ustanawiał, swą wysoką aprobatą zatwierdzał i pozwalał włączać aż do wewnątrz swego oficjalnego nabożeństwa. Nie od rzeczy będzie dodać, że współistnienia tego dowodzą świadectwa historyczne z całego tysiąclecia Kościoła w Polsce. Toteż autor nie umie sobie wyobrazić ich sztucznego oddzielania, owsem rezygnacji z tych pomocy, które mu one, jako historykowi kultu, udzielają.

***

Wydaje się, że książka niniejsza, choć nie rozwiąże wszystkich zagadnień, przecież pokaże przynajmniej niektóre z nich. Może nawet te najbardziej zasadnicze. Niech nikogo nie dziwi pominięcie tak ważnych tematów, jak uroczyste głoszenie Ewangelii i związane z tym bogate w Polsce zwyczaje, jak wspomnianie zmarłych w trakcie nabożeństwa, Komunia św. pod jedną postacią itd.

Może jeszcze będzie kiedyś okazja, aby te braki uzupełnić. Nie ma wątpliwości, że materiału wystarczy i na podwojenie całości. Nie starcza tylko czasu. Uczciwość każe wreszcie zastrzec się, że opisywane poniżej rzeczy nie były przecież zawsze przez wszystkich praktykowane.

Każdy napotkany ślad zwyczaju, jeśli tylko zasługiwał na to, został zapisany i omówiony – to nie znaczy, że był powszechny albo prawidłowo wykonywany itd. Powinność i rzeczywistość to dwie płaszczyzny, które nie często się spotykają. Jeśli ongiś pisało się o czymś – a te studia opierają się przede wszystkim na źródłach pisanych – to pisało się nie dlatego, że jakaś sprawa prawidłowo istniała, ale dlatego, iż wykoleiła się, znikła, albo pożądanym było jej wprowadzenie. Niestety, wnioski, jakie z tego potrafi autor wyciągnąć, są względnej wartości.

W braku pewności tworzy się hipotezy. Mają one inny sposób bycia niż pewniki, bo upadają, gdy pojawienie się czegoś pewnego je przekreśli. Na razie jednak spełniają doskonale roboczą i pomocniczą rolę. Takich hipotez trzeba było niekiedy użyć. Jednakże tezy zasadniczej o bogactwie przejawów życia liturgicznego w Polsce nie opiera autor na hipotezach, bo ona wynika wprost z nagromadzonych dowodów rzeczowych. Wolno przypuścić, że one wpłyną na modyfikację niektórych wyobrażeń przyjmowanych dotąd bezspornie.

O. Paweł Sczaniecki
Tyniec, 21 marca 1962

+ DAY, PANIE BOŻE, NAM
NA TE ŚWIĘTE OBRZĄDKI DOBRYM OKIEM PATRZYĆ
A Z NICH POŻYTEK DUCHOWNY ODNOSIĆ
BO NA TO OD DUCHA ŚWIĘTEGO SPRAWIONE SĄ
ŻEBYŚMY SIĘ IEMI BUDOWALI.
A TO NA CO PATRZYM Y SŁYSZYM
W GŁĘBOKOŚCI SERCA PUSZCZALI
IAKO NASIENIA DO RODZAJU BUYNEGO
CNÓT WSZELAKICH Y POBOŻNOŚCI

KS. PIOTR SKARGA

Skróty

ABoll	„Analecta Bollandiana”, Bruxelles 1882–
ACh	„Antike und Christentum”, Münster 1929–1950.
ADLOP	„Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, t. 1–19, Kraków 1878–1937.
AKH	„Archiwum Komisji Historycznej AU”, t. I–V wydano w t. IV, V, IX, XII, XIII serii <i>Scriptores Rerum Polonicarum</i> , Kraków 1878–1889, od t. VI wydawano jako Archiwum Komisji Historycznej, <i>Collectanea ex Archivo Collegii Historici</i> , Kraków 1891 i nn., Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. XVI Archiwum Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności, seria 2, t. IV.
AKP	„Archiwum Komisji Prawniczej AU”, <i>Collectanea ex Archivo Collegii Iuridici</i> , Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków 1895n., t. X–XI, Polska Akademia Umiejętności. Komisja Prawnicza, Kraków 1936–1938.
AP	„Analecta Praemonstratensia”, Tongerlo 1925–
AT	„Archiwum Teologiczne”, Poznań 1836–1837.
AU	Akademia Umiejętności
BN	Biblioteka Narodowa
Bibl. Jagiell.	Biblioteka Jagiellońska
Bibl. Clar.	Bibliotheca Claromontana w Częstochowie
Bibl. Czart.	Biblioteka Czartoryskich
Bibl. Ossol.	Biblioteka Ossolineum
Cours et conférences	<i>Cours et conférences des semaines liturgiques</i> , Louvain 1912 i n.
CP	<i>Concilia Poloniae: Źródła i studia krytyczne</i> , wyd. J. SAWICKI, Warszawa 1948–
CTh	„ <i>Collectanea Theologica</i> ” (poprzednio „Przegląd Teologiczny”, Lwów 1931–1939) Warszawa 1949–
DACL	<i>Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie</i> , 1–15, red. F. CARBOL, H. LECIERCQ i in., Paris 1907–1953.
<i>Decretales</i>	<i>Decretales Summorum Pontificum pro regno Poloniae et constitutiones synodorum etc.</i> , t. I–III, wyd. H. LIKOWSKI, Z. CHODYŃSKI, Poznań 1869.
DThC	<i>Dictionnaire de Théologie Catholique</i> , wyd. A. VACANT i in., Pa-

- ris 1930–1972.
- DURANDUS DURANDUS, *Rationale divinatorum officiorum*, Venetiis 1577.
- EKN *Encyklopedia Kościelna*, wyd. M. NOWODWORSKI, Warszawa 1873.
- EK *Encyklopedia kościelna*, wyd. X.M. NOWODWORSKI, Warszawa 1873n.
- EL „Ephemerides Liturgicae”, Roma 1887–
- Estr. K. ESTREICHER, *Bibliografia polska*, Kraków 1875.
- EP *Encyklopedia Polska PAU*
- FLORUS FLORUS, *De actione missarum* (PL 119, kol. 15–72) w wydaniu: H. HURTER, *Sanctorum Patrum opuscula selecta* 39, Oeniponte 1879, s. 124–273.
- HOZJUSZ S. HOZJUSZ, *Confessio catholicae fidei*, Viennae in Austria 1560.
- IHPAN Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
- InMissae Wykład mszalny Mikołaja z Wilkowiecka *Interpretatio Missae ex variis auctoribus. Facta per Fratrem Nicolaum Wilkowyeczko, ordinis Paulinorum, Predicatorem in Claro Monte Częstochowa*, Bibl. Clar. Rkps I, 3, s. 75–242.
- JLW „Jahrbuch für Liturgiewissenschaft”, Münster 1921–1940.
- JUNGSMANN I J.A. JUNGSMANN, *Missarum Solemnia*, t. 1, Wien 1948.
- JUNGSMANN II J.A. JUNGSMANN, *Missarum Solemnia*, t. 2, Wien 1948.
- KDW *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–11, Poznań 1877–1999.
- Kkp J. NOWACKI, *Kościół katedralny w Poznaniu*, [w:] TENŻE, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, Poznań 1959.
- KL SOBÓR WATYKAŃSKI II, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*, Rzym 1963.
- KRZYCKI A. KRZYCKI (CRICIUS), *De ratione et sacrificio Missae*, Kraków 1529.
- LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 1–10, Freiburg 1957–1968.
- KMBN Katalog Mikrofilmów Biblioteki Narodowej.
- Magna Bibl. *Magna Bibliotheca Veterum Patrum*, Parisiae 1644.
- MGH Monumenta Germaniae historica, Hannover–Leipzig–Berlin 1826–
- MGH Conc. MGH Concilia
- MPH Monumenta Poloniae historica (= Pomniki dziejowe Polski), t. 1–6, Lwów 1864–1893.
- MPV Monumenta Poloniae Vaticana, Kraków 1913–2002
- NK *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. 1–19, Warszawa–Kraków–Wrocław 1963–

NP	„Nasza Przeszłość”, Kraków 1946–
<i>Palinodiae</i>	<i>Palinodiae sive revocationes Fabiani Quadrantini, cum factus esset ex lutherano Catholicus, recitatae Brunsbergae in Collegio Societatis Jesu</i> , Coloniae 1571 (Estr. XXV,433n).
PAU	Polska Akademia Umiejętności
PL	Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, t. 1–217, wyd. J.P. MIGNE, Paris 1841–1855.
PPP	<i>Początki Państwa Polskiego</i> , t. 1–2, red. K. TYMIENIECKI, Poznań 1962.
PSB	<i>Polski słownik biograficzny</i> , wyd. PAU, od 1957 PAN, Kraków 1935–
PT	„Przegląd Teologiczny”, Lwów 1920–1930.
RACH	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i> , Stuttgart 1950–
RAUF	„Rozprawy Akademii Umiejętności Wydziału Filologicznego”, Kraków 1874–1918.
RAUHF	„Rozprawy Akademii Umiejętności Wydziału Historyczno-Filologicznego”, Kraków 1874–1918.
RB	<i>Reguła św. Benedykta</i> , przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, Kraków 2010 ⁵ .
RBL	„Ruch Biblijny i Liturgiczny”, Kraków 1948–
RBén	„Revue Bénédictine”, Maredsous 1884/1885–
Rkps	rękopis
RH	„Roczniki Humanistyczne”, Lublin 1949–
RHE	„Revue d’Histoire Ecclésiastique”, Louvain 1900–
RSR	„Recherches de Science Religieuse”, Paris 1910–
RTK	„Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, Lublin 1949–
SKARGA	P. SKARGA, <i>Kazanie o siedmi sakramentach św. kościoła katolickiego... czynione y napisane od (...)</i> , Kraków 1600.
SPPP	Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, Kraków 1856–
ThQ	„Theologische Quartalschrift”, Tübingen 1819–
QLP	„Les questions liturgiques et paroissiales”, Louvain 1910–1969.
Zbapr	K. JÓZEFOWICZÓWNA, <i>Z badań nad architekturą preromańską i romańską w Poznaniu</i> , [w:] <i>Polskie Badania Archeologiczne</i> , red. W. HENSEL, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
ZThK	„Zeitschrift für Theologie und Kirche”, Freiburg im Br. 1891–1899, Tübingen 1900–1917, 1920–1938, 1950–

CZEŚĆ PIERWSZA

Rozdział I

Dar Matyldy

Sześćdziesiąt lat temu padło hasło napisania polskiej monografii Alkuina, ze względu na jego wyjątkowe jak na średniowiecze stanowisko względem dzieła misyjnego. Wskazano na niego jako na duchowego spadkobiercę idei św. Augustyna, z którą sprzeczne były zaborcze zwyczaje germańskie¹.

Postać wielkiego liturgisty nadal interesuje historyka kultu w Polsce. Chodzi bowiem o wykrycie i udowodnienie ciągłości tradycji i zwyczajów kościelnych frankońskich i staropolskich. W spuściźnie czasów karolińskich znajdują się bowiem źródła poznania samych początków kultu w Polsce w X i XI w. Źródła te są tym cenniejsze, że w Polsce pozostałości są zbyt skąpe i fragmentaryczne, aby na ich podstawie można sobie było stworzyć obraz ówczesnych zwyczajów. Z drugiej jednak strony owe szczątki, choć nieliczne, nabierają wyrazu, gdy się je rozważy na ogólniejszym tle współczesnym. Tego rodzaju zestawienia prowadzą przeto do bogatych wniosków.

Sprawa pochodzenia staropolskiej liturgii domaga się źródłowego opracowania. Wiadomo, że Kraków w XII w. przyjął zwyczaje kościelne z Kolonii (może tym się tłumaczy przywiezienie Sakramentarza Tynieckiego do Polski), natomiast Wrocław i Płock otrzymały liturgię z Laon. Uprzedzając udokumentowaną syntezę wolno już sformułować twierdzenie o zależności tutejszego Kościoła w jego zwyczajach od krajów zarenńskich.

Obok oczywistych relacji z Kościołem łacińskim ciekawi jeszcze badacza droga, którą wpływy z Zachodu docierały do Polski. Obecny przyczynek w swej ograniczonej formie ma na celu dać odpowiedź na oba te pytania w związku z jednym z najcenniejszych dokumentów XI w.

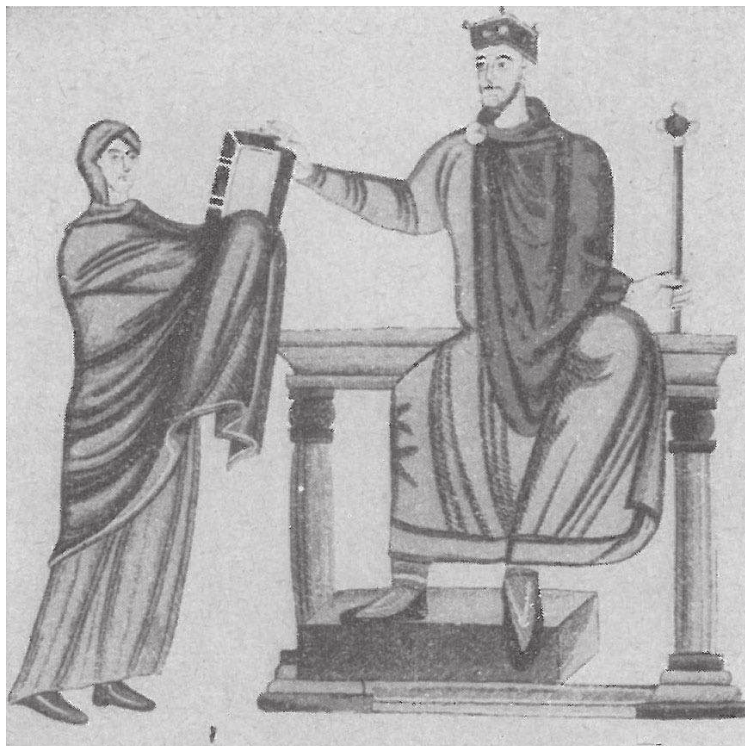
Część historyczna

Wykłady mszalne w okresie karolińskim

Najuroczystszą papieską formę liturgii wypracował Rzym, natomiast forma mniej uroczysta, a więc katedralna i parafialna, jest dziełem średniowiecznych liturgistów Niemiec i Francji.

---

¹ J. FIJAŁEK, *Bogurodzica*, „Pamiętnik Literacki” 2 (1903), s. 179.

1 a. Miniatura dedykacyjna z Mieszkciem II i Matyldą w zaginionym kodeksie
2 ćw. w. XI. Dawniej Berlin, kościół św. Jadwigi.

1 b. Patena z grobu nieznanego biskupa poznańskiego X–XI w.
Poznań, Muzeum Narodowe.

2. Kielich i patena z grobu nieznanego opata w Tyńcu, w. XI.
Tyniec, Opactwo Benedyktynów.

3. Tympanon fundacyjny z dawnego opactwa benedyktyńskiego na Ołbinie we Wrocławiu z przedstawieniem Chrystusa na majestacie, Bolesława Kędzierzawego z synem Leszkiem i Jaksy z żoną Agafią 2 poł. w. XII. U góry miedzioryt z w. XVIII. U dołu fotografia oryginału odkrytego w r. 1962.

4. Kielich z czasą agatową w srebrnej oprawie z dawnego klasztoru Kanoników Regularnych w Trzemesznie, w. XII–XIII. Gniezno, Katedra.

Jest rzeczą oczywistą, że każde dzieło nosi znamiona środowiska, w którym powstawało. Właśnie we wczesnym średniowieczu utrwalił się ostatecznie użytek łaciny w liturgii, a to czyniło ją niezrozumiałą nawet dla wielu kapłanów. Poza tym okres ten charakteryzuje upodobanie do dramatu. W następstwie tego Msza św. stawała się tajemnicą obcą i nieznaną. W takim stanie rzeczy wprowadzono dla kleru coroczne egzaminy. Dotyczyły one rytów, nabożeństw i Mszy św.². Równocześnie powstała obfita literatura, służąca kapłanom – mnożą się wykłady liturgii mszalnej.

Expositiones missae w czasach karolińskich były zupełnie odrębnym rodzajem literackim różnym od ceremoniałów (*ordines*) i traktatów dogmatycznych. Ważną rzeczą jest uświadomić sobie tę odrębność. Wykłady te można słusznie nazwać glosami, w których Kanon omawiano słowo po słowie. Dotyczą one przede wszystkim strony słownej nabożeństwa, a mniej rytów zewnętrznych. Tego rodzaju wykłady mszalne są własnością owej epoki – następnie degenerują się przez zbytne zbliżenie do innych komentarzy czy traktatów i ostatecznie znikają. Nie wolno ich jednak lekceważyć, bo dla historia kultu są one nieocenionym źródłem.

Wykłady mszalne – bo tak już odtąd nazywane będą owe *Expositiones missae* – nie były nigdy literaturą monotonną. Różnią się one zasadniczo między sobą, od początku bowiem wytworzyły się dwa sprzeczne sposoby tłumaczenia rytów mszalnych. Oba też będą się rozwijać, zwalczać albo łączyć przez całe tysiąclecie. W rzeczywistości przeciwieństwo to nie wygasło jeszcze, a jeśli chodzi o Polskę, to trwa dotąd.

Rzecz jest zupełnie analogiczna do znanych rozgrywek między szkołami egzegetycznymi antiocheńską i aleksandryjską w zakresie biblijnym Alegorię odnośnie do Mszy św. łacińskiej zastosował po raz pierwszy Alkuin (+ 804)³, ale rozwinął ją znacznie jego uczeń Amalariusz: (+ około 850 r.)⁴. Amalariusz z Metz jest oryginalną postacią w dziejach liturgii. Bardzo wybitny i wykształcony, bierze żywy udział we wszystkich sprawach kościelnych i politycznych swego czasu. Jest zarazem teologiem i organizatorem jako biskup Trewiru i (czasowo) Lyonu; jest dyplomatą i podróżnikiem, jest wreszcie twórczym pisarzem. Przy wszystkich swoich zaletach popadł, niestety, w fatalną, a co gorsze zaraźliwą, metodę alegoryzowania w sposób zupełnie dowolny wszystkich rytów Kościoła. Jest rzeczą godną podziwu, jak obcy dziś i naiwny symbolizm Amalariusza potrafił sobie pozyskać i zapalić umysły współczesnych,

---

² „Ut unusquique presbyter semper in Quadragesima rationem et ordinem ministerii sui, sive de baptismo sive de fide catholica sive de precibus et ordine missarum, episcopo reddat et ostendat” – przepis ten powtarza się w VIII–IX w., JUNGSMANN I, s. 109; A. WILMART, *Expositio Missae*, DACL 5 (1922), kol. 1014–1027.

³ JUNGSMANN I, s. 112. O Alkuinie i jego roli w historii liturgii, zob. F. CABROL, DACL 1 (1924), kol. 1078–1092; tenże, *Les écrits liturgiques d'Alcuin*, RHE 19 (1923), s. 507–521.

⁴ E. DEBROISE, *Amalaire*, DACL 1 (1924), kol. 1323–1330; A. FRANZ, *Die Messe im Detuschen Mittelaltel*, Frieburg 1902, s. 356; C. WILLY, *Faux mysticisme et faux symbolisme dans les explications liturgiques*, QLP 8 (1923), s. 48–54, 131–139, 188–196; tamże, 10 (1924), s. 41nn.

ilu znalazł wielbicieli i naśladowców, którzy dojdą aż do granic absurdu. Oto przykład:

Na początek [piszą] trzeba zadzwonić (była to funkcja kapłanów). Dzwon, który wzywa wiernych, oznacza kapłana, który będzie nauczał. Twardość metalu oznacza nieugiętość i męstwo głoszenia Ewangelii. Serce dzwonu uderza dwie strony przeciwne, to język kaznodziei, który głosi Stary i Nowy Testament itd.

A jednak przez paradoksalny zbieg okoliczności, właśnie Amalariuszowi i jego następcom historyk zawdzięcza bardzo liczne informacje o przebiegu nabożeństwa za czasów karolińskich, o ile tylko ma cierpliwość, aby się przebić przez całość dzieła.

Jednakże przeciw tego rodzaju interpretacji podniosła się żywa opozycja. Była już wzmianka o tym, że Amalariusz był przez pewien czas, mianowicie w latach 835–838, zarządcą diecezji lyońskiej. Dodać trzeba, że były to lata jego ożywionej działalności, kiedy zwołał synod, na którym odczytywał swe dzieła liturgiczne, pouczał kler, wprowadzał nowe pieśni do nabożeństwa itd. W Lyonie wrzało. Przyczyną była nie tylko obcość Amalariusza i pogarda dla jego rodzinnego miasta Metz, niechęć konserwatystów do nowinkarstwa, ale również pierworzędną rolę grała tu wierność i przywiązanie do wygnanego właśnie biskupa Agobarda (+ 840)⁵, który padł ofiarą politycznych rozgrywek między ówczesnym królem Ludwikiem Pobożnym, a jego synami.

W Lyonie wytworzyła się fałszywa sytuacja. Amalariusza potraktowano jako okupanta. Opozycja działała w ukryciu: w bibliotece Agobarda powstawał nowy wykład mszalny, którego autorem był miejscowy archidiakon Florus⁶. Jest to praca zupełnie innego rodzaju, w której przejawia się znajomość tradycji i teologii. Można poczynić pewne zarzuty rozwlekłości stylu i struktury, ale z drugiej strony brak tych wszystkich elementów zajadłej polemiki, które charakteryzują dzieła Florusa w późniejszym okresie. Bądź co bądź, Amalariusz był podówczas bezpośrednim przełożonym Florusa.

Po pewnym czasie jednak sytuacja się zmieniła. Ludwik Pobożny przebaczył Agobardowi i ten powrócił na swoją stolicę. Wówczas wybuchła reakcja i Florus wykazał nieoczekiwaną energię. Sprawę przeciw Amalariuszowi wniesiono na synodach w Diedenhofen (r. 837) i w Kiersy (r. 838), gdzie został on potępiony, jako heretyk⁷. Komentarzem tych wydarzeń jest obfita współczesna literatura, a głównym autorem jawnym lub ukrytym jest sam archidiakon Florus. Niestety tym razem napastliwy styl utrudnia wydanie właściwego sądu. Sprawa jest istotnie zagmatwana i, jak to często bywa, zarówno słuszność, jak i oczywiste błędy

⁵ E. DEBROISE, *Agobard*, DACL 1 (1924), kol. 971–979.

⁶ A. MEYER, *Florus*, LThK 4 (1932), s. 46; Florusa główne dzieło: *De actione missarum* (PL 119, kol. 15–72); tekst nieco poprawniejszy (i tu używany) ma H. HURTER, *Sanctorum Patrum opuscula selecta* 39, Oeniponte 1879, s. 124–273.

⁷ J.CH. HEFELE – H. LECLERCQ, *Histoire des conciles*, t. 4, Paris 1911, s. 91, 103.

są po obu stronach. Zresztą przedmiotem potępienia Amalariusza był nie tyle jego symbolizm, ile raczej wypowiedź o *triforme corpus Christi*⁸.

W taki burzliwy sposób stanęły przeciw sobie dwie interpretacje Mszy św. Obaj wspomniani autorzy znajdują później naśladowców. Jest jednak znamienne, że ogromna większość autorów pójdzie za Amalariuszem. Nawet któryś z historyków będzie w tym widział protest całego średniowiecza przeciw dekretem synodu w Kiersy⁹. Za Florusem, którego niepopularność zaznacza się również w małej ilości zachowanych rękopisów, pójdzie grupa wprowadzie nieliczna, ale za to wyborowa.

Remigiusz z Auxerre

Obecnie będzie mowa o jednym z tych autorów średniowiecznych, których naukowcy wydobywają z zupełnego niemal zapomnienia. Remigiusz (+ około 908 r.) był benedyktynem opactwa św. Germana w Auxerre¹⁰. Gruntownie wykształcony w tamtejszej szkole, zostaje następnie jej kierownikiem i chlubą. W 893 r. powołano go na wykładowcę do Reims, a następnie do Paryża. Był płodnym pisarzem, przede wszystkim komentatorem. Pozostawił liczne prace w zakresie biblijnym, teologicznym, filozoficznym i gramatycznym. Szczególnie wzniosła jest jego nauka o Eucharystii, która w najnowszych czasach ukazała się w należyтым świetle¹¹. Dla liturgisty wszakże i dla historyka kultu najważniejszym jest jego wykład liturgii mszalnej pod tytułem: *De celebratione missae et eius significatione*.

Dziełko to zasługuje z wielu względów na uwagę. Przede wszystkim opisuje całość Mszy św., a nie sam tylko Kanon, jak np. Florus, o którym była mowa. To prawda, że zawistość od Florusa jest uderzająca¹², nie jest ona jednak bezmyślnym kopiowaniem. Średniowieczni kompilatorzy nie czerpali bezkrytycznie, przeciwnie – raczej świadomie dobierali z dostępnej literatury to wszystko, co było dogodne ich myśli, opracowywali to i dostosowywali do organicznej całości powstającego dzieła. Trzeba również wspomnieć charakterystyczną dla średniowiecza anonimowość, która specjalnie cechowała szkołę z Auxerre. Jeszcze dotychczas pozostało wiele niejasności w kwestii au-

---

⁸ H. DE LUBAC, *Corpus mysticum*, Paris 1944, s. 303n.

⁹ A. FRANZ, *Die Messe*, s. 395; zob. JUNGSMANN I, s. 113.

¹⁰ Zob. encyklopedie: W. NEISS, LThK 8 (1936), s. 815; H. PELTIN, DThC 13 (1957), s. 2376–2377.

¹¹ J.R. GEISSELMANN, *Studien zu frühmittelalterlichen Abendmahlschriften*, Paderborn 1926 (komentarz do 1 Kor 10); TENŹE, *Der Einfluss des r. v. Au. auf die Eucharistielehre des Hierigera v. Lobbes*, ThQ 114 (1933), s. 222–144; TENŹE, *Die Abendmahlslehre an der Wende der Christlichen Spätantike zum Frühmittelalter*, München 1933 (komentarz do Hbr); TENŹE, *Zur frühmittelalterlichen Lehre vom Sacrament der Eucharistie*, Rottenburg 1935 (komentarz do Ps 21).

¹² Ponadto A. Wilmart wskazuje na równoległość pierwszej części pisma Remigiusza i wykładu mszalnego *Primum in ordines* (PL 138, kol. 1123–1186), zob. A. WILMART, *Expositio Missae*, kol. 1026.

torstwa dzieł tamtejszych mnichów, jak Aimona, Heirika i Remigiusza, którego nawet omawiany komentarz nie ma dotąd krytycznego wydania.

W chwili, gdy Remigiusz redagował swój wykład liturgii mszalnej (a było to, jak się zdaje, w jego własnym opactwie), brzmiały jeszcze echa napaści Florusa na Amalariusza, którego pisma rozeszły się jednak daleko. Nie wiadomo, co o tym myślano w Auxerre. Jednakże, z chwilą rozpoczęcia swej pracy, musiał Remigiusz podjąć świadomą decyzję co do wyboru metod i źródeł. I oto w czasach, gdy symbolizm Amalariusza zdawał sobie zdobywać coraz więcej sympatii w kościele, Remigiusz podjął rozpracowanie dzieła Florusa, który poza rodzinnym Lyonem wcale nie znalazł zrozumienia. Było to dowodem samodzielnego myślenia, trafnego sądu, a nawet męstwa, zupełnie tak samo, jak w wypadku św. Alberta Wielkiego (+ 1280), który w 400 lat później nie lękał się przeciwstawić wszystkim współczesnym w tej samej sprawie.

Jednym słowem, Remigiusz stanął zdecydowanie po stronie Florusa, skrócił, przerobił i uzupełnił jego dzieło tak dalece, że zyskało ono ogromnie na jasności i zwartości, podczas gdy całe słownictwo pozostało właściwie to samo. Dzięki temu obszerniejszy wykład Florusa stanowi cenny komentarz do zwięźlejszego dziełka Remigiusza. Całość jest szczególnie interesująca. Już była mowa o tym, że w obu wykładach nie ma elementów kontrowersyjnych, a przynajmniej są tak ukryte, że dzisiejszy czytelnik nawet ich nie spostrzeżga¹³. Ciekawe, że powrócą one do tekstu już w sto lat po śmierci autora, drogą interpolacji przepisywaczy.

Wykład liturgii mszalnej Remigiusza, wzniosły i wytworny, ale trudny i wiele od czytelników wymagający, poszedłby w zapomnienie, gdyby nie szczęśliwy zbieg okoliczności. Otóż – a niewykluczone, że dokonało się to jeszcze w samym Auxerre¹⁴ – powstała większa całość, którą można by nawet nazwać encyklopedią liturgiczną, gdyż obejmowała opis roku kościelnego, Mszy św., godzin kanonicznych itd. To dzieło, pod nazwą *Liber de divinis officiis* w nowoczesnym języku nazywa się Pseudo-Alkuinem. Otóż wykład Remigiusza zaledwie zretuszowany wszedł w skład tego dzieła już w X w.¹⁵ i już odtąd ma wspólną z nim historię. Nie udało się odszukać imienia kompilatora. Różne były sądy o nim i o jego dziele, ogólnie jednak wolno oceniać je życzliwie¹⁶. Sądząc po licznie zachowanych rękopisach, posiadało ono szerszą

¹³ Np. przeciwko słynnemu twierdzeniu Amalariusza o „triiorme corpus Christi”, które nieoczekiwane znalazło się tuż obok wykładu Remigiusza w wydaniu *Patrologii* Migne’a (PL 101, kol. 1246) – Florus i Remigiusz spokojnie głoszą: „non sunt multa corpora Christi” (PL 101, kol. 1260D). Gdzie indziej zwróć uwagę na biblijne źródła zwrotów liturgicznych. Jest to echo protestu Kościoła Lyonńskiego przeciw pozabiblijnym śpiewom, wprowadzonym przez Amalariusza.

¹⁴ A. WILMART, *Expositio Missae*, kol. 1027.

¹⁵ M. ANDRIEU, *L’Ordo romanus antiquus et le Liber de divinis officiis du Ps. Alcuin*, RSR 5 (1925), s. 642–650; zob. omówienie w JLV 6 (1926), s. 351; A. WILMART, *Notice du Pontifical de Poitiers*, tamże, 4 (1924), s. 81 w przypisie.

¹⁶ „Mais il ne manque pas de certaines qualites”, F. CABROL, *Les ecrits liturgiques d’Alcuin*, s. 507.

popularność. Jeden z tych czcigodnych rękopisów, wykonany może w Reichenau¹⁷, zawędrował w początkach XI w. do Polski. Dostał się tu określną drogą.

Nota o rękopisach i wydaniach

Pierwotny byłby rękopis Troyes 804 (koniec IX w.) opisany przez Wilmartha DACL V, 1015, który zawiera *Expositio Missae* Remigiusza. Niestety nie został on opublikowany. Wobec tego jako oryginalne wydanie trzeba uznać to, co wchodzi w skład *Magna Bibliotheca Veterum Patrum*, Parisiae 1644, t. VI, 442–459. Jest to ważne ze względu na warianty. *Liber de divinis officiis* Ps. Alkuina w wydaniu „Patrologii łacińskiej” Migne’a, t. 101, legitymuje się pracami Frobenia, a ten z kolei M. Hittorpem (Kolonia 1568), z uwzględnieniem dodatków apokryficznych Querceta – zob. r. 39 (PL 101, kol. 1244–1246), rr. 41–46, 52–57, czyli do końca. Warianty te nie dotyczą omawianego wykładu Remigiusza, który, lekko retuszowany, zawiera zasadniczo myśl autora. Z porównania tekstów wynika, że kompilator w swym dziele ponownie wykorzystywał wykład Florusa. Tak więc np. PL 101, kol. 1257 jest u Florusa 204, natomiast nie ma w *Magna Bibl.*; przeciwnie, zwrot *Magna Bibl.*, jw. s. 457 jest też u Florusa 285, a brak go w odpowiednim miejscu u Migne’a PL 101, kol. 1269B. Spośród rękopisów (zob. Wilmart, DACL, jw. c. 1027) zostanie uwzględniony jedynie trewirski 1736 (XII w.), opisany szczegółowo przez A. Franza, jw. Dzieło Ps. Alkuina w tradycji rękopiśmiennej przechodziło różne przemiany, które w pewnej mierze naruszyły tekst i podziały. Tak więc wykład Remigiusza, który stanowi rozdział 40 u Migne’a, został policzony jako 37 w rękopisie trewirskim. Jednakże ten właśnie wykład jest zawsze w całości zawarty i dzięki różnym świadectwom można uważać, że zasadnicza jego treść jest dostatecznie zachowana. Dla dalszych rozważań pierwszorzędne znaczenie ma wydanie Migne’a, gdyż jest ono prawdopodobnie najbliższe temu, co zostało wręczone Mieszkowi II. Wszystkie inne wydania i rękopisy, czy to Ps.–Alkuina, czy to samego Remigiusza, czy wreszcie Florusa, są ważne, ale drugorzędne.

Droga do Polski

Po śmierci Bolesława Chrobrego (+ 1025) władzę monarszą w Polsce sprawował Mieszko II (1025–1034), który też zaraz został ukoronowany na króla. Chociaż nie dorównywał ojcu, nieszczęśliwy ten władca posiadał jednak wiele zalet. W rządach rozległym państwem okazał się ludzki i hojny dla nowej religii, w płaszczyźnie międzynarodowej był niebezpieczny jako wróg, a pożądanym jako sprzymierzeniec.

Równocześnie w Niemczech cesarz Konrad II (1024–1039) utrwalał swe panowanie. Nie przychodziło mu to łatwo, gotowało się bowiem przeciw niemu wśród książąt niemieckich wielkie sprzysiężenie, którego ośrodkiem była

¹⁷ Przypuszczenie W. SEMKOWICZ, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951, s. 305.

Lotaryngia. „Szerokie było rozgałęzienie spisku – pisze A. Lewicki¹⁸ – niebezpieczeństwo grożące cesarzowi bezmierne. Otóż z tego koła spiskowców wyszło także niezawodnie do monarchy polskiego wezwanie do współudziału, a na dowód tego mamy list Matyldy.

Matylda była córką Herimanna II, diuka szwabskiego (+ 1011), a siostrą obecnie panującej cesarzowej Gizeli... Po śmierci pierwszego męża (+ 1011) wyszła po raz drugi za Fryderyka, syna Dytryka, diuka górnej Lotaryngii, który to Fryderyk obecnie tym krajem zawiadywał. Mąż jej tedy i syn z pierwszego małżeństwa wraz z całym sąsiedztwem należeli na spisku: miałażby ona być jemu obcą?

Podczas gdy współcześni kronikarze mają tylko jeden głos oburzenia na zniewagę wyrządzoną cesarstwu przez koronację monarchy polskiego, Matylda, obsypując go kadzidłami różnego rodzaju, przesyła mu istny panegiryk na jego koronę. W chwili, gdy cesarz gotuje wielką wojnę dla pomszczenia na władcy polskim tej zniewagi i zbiera przeciw niemu dalekich sprzymierzeńców, Matylda prosi Boga o palmę zwycięstwa dla tegoż władcy i o pokonanie wszystkich jego nieprzyjaciół. Nie ma wątpliwości, że list ten nie był tak niewinny, jakby się zdawać mogło; na pewno prawie twierdzić można, że przesłanie księgi liturgicznej było tylko pretekstem do nawiązania ściślejszych stosunków przeciw cesarzowi, czego dokonać miał zapewne oddawca tej przesyłki, poufny posłaniec.

Przytoczone powyżej słowa są najlepszym komentarzem dokumentu, który tak ściśle wiąże się z omawianym przedmiotem. Jest to zaginiony dopiero przed 100 laty (1846–1857) kodeks, którego pierwsze strony zajmowała miniatura i dedykacja. Zachowana kopia przedstawia Mieszka II jako monarchę i Matyldę, która mu z czcią wielką podaje księgę. List, o którym mowa, został również starannie przepisany i dzięki temu się zachował¹⁹. Kodeks zawierał księgę Pseudo-Alkuina *De officiis* i ponad wszelką wątpliwość został wręczony Mieszkowi.

Już z samej dedykacji wynika, że młody monarcha żywo interesował się sprawami kultu – budował kościoły i organizował z zapałem nabożeństwa w nowo nawróconym państwie. Przysłana księga miała mu właśnie ułatwić wtajemniczenie w te sprawy. Trudno sobie wyobrazić, aby tak uroczyście wręczony dar miał leżeć bezużytecznie w *Bibliotheca palatina*.

To prawda, że nie wiele już pozostało czasu do klęski nieszczęśliwego króla. Nie bez znaczenia jednak jest uderzająca równoległość dwóch formuł w modlitewniku Gertrudy i omawianym, wykładzie liturgii mszalnej. W ry-

¹⁸ A. LEWICKI, *Mieszko II*, RAUHF 5 (1876), s. 140–150. Stary ten autor został przytoczony ze względu na szerokie potraktowanie zagadnienia. Zupełnie równoważna (jedyne jadem niechęci zaprawiona) jest wypowiedź niemieckiej nauki. W. VON GIESEBRECHT, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, Meersburg 1929, t. 2, s. 213–214. Z nowszych autorów polskich za politycznym znaczeniem listu Matyldy wypowiedzieli się M. i Z. WOJCIECHOWSCY, *Polska Piastów – Polska Jagiellonów*, Poznań 1946, s. 41.

¹⁹ Reprodukacja zob. wyd. A. BIEŁOWSKI, MPH 1, 1960, s. 323–324. Omówienie Z. KOZŁOWSKA-BUDKOWA, *Repertorium polskich dokumentów*, Kraków 1937, s. 6–7.

cie ofiarowania ujawnia się identyczność odpowiedzi na *Orate fratres* i użycie psalmu 19 w tym momencie, a przecież Florus–Remigiusz są pierwszymi świadkami tych formuł w literaturze średniowiecznej²⁰.

Historyk staropolskiego rytu otrzymuje w takim razie bardzo bogaty w treść dokument i tym cenniejszy, że dotąd brakowało jakiegokolwiek podstawy domysłów co do przebiegu nabożeństwa przy najdawniejszych polskich ołtarzach. Następująca analiza wykaże, jak obfite światło rzuca na współczesne zwyczaje wykład mszalny Remigiusza, ile mówi o liturgii i o udziale ludu.

Nota o identyczności księgi Matyldy i Pseudo–Alkuina

Powyżej wyrażone twierdzenie, że Mieszko II miał w rękach wykład mszalny Remigiusza jako część składową księgi Pseudo–Alkuina, opiera się na mocnych podstawach. Ze strony chronologii nie natrafia się na żadne trudności dzięki pracom nowszych badaczy: zob. wyżej. M. Andrieu i A. Wilmart przesuwają datę powstania kompilacji Ps.–Alkuina na połowę X w.

Dla omawianej sprawy jest w zasadzie obojętne, czy Matylda była małżonką księcia lotaryńskiego i czy jej list miał takie znaczenie polityczne, jak to zostało przedstawione, chodzi bowiem o to, czy księga została doręczona Mieszkowi II czy nie. Tego jednak nikt nie kwestionuje.

Znane jest pełne rezerwy stanowisko Wł. Semkowicza, który ubolewa nad stratą omawianej księgi „tak, że nic bliżej o treści powiedzieć się nie da” (jw. 179). Semkowicz nie wyklucza, że mógł to być tzw. *Ordo romanus vulgaris* powstały również w X w., w opactwie mogunckim. Istotnie pomyłka jest możliwa, gdyż równoległość rozkładu treści, nawet wyrazy i ich szyk są zupełnie jednakowe w stosunku do Pseudo–Alkuina, którego *Ordo* jest skrótem – względnie oba były odpisywane ze wspólnego źródła (M. Andrieu, jw.). Oczywiście opinię tak świetnego historyka, jak Semkowicz, trzeba wziąć w rachubę, ale czy nie jest ona aż nazbyt ostrożna? Wprost przeciwstawia się jej wypowiedź równie wielkiego znawcy przedmiotu, ks. J. Fijałka: „Wypada to już – pisze on – ze słów końcowych listu przedmowy: *Hunc autem librum* itd... Bielowski ją niedokładnie zatytułował *Ordo Romanorum*. Miała ona napis: *Liber officiorum, quem Romanum ordinem appellant*, a incipit: *De natali Domini. Sacratissima huius diei nativitas ideo dicitur*, jak podaje P. A. Dethier, który ją miał w ręku... i sprawdził jej identyczność, oczywiście niezupełną, z kompilacją Pseudo–Alkuina... Nie można mieszać tego *Ordo Romanus* z owym drugim współczesnym i zupełnie zresztą analogicznym *Ordo Romanus Vulgatus (Bogurodzica)*, jw. s. 181–182 w przypisie). Autor miał możliwość porównać obydwa dokumenty w wydaniu Hittorpa. Zob. nadto: Z. Kozłowska–Budkowa, jw., która pilnie omawia wszystkie zastrzeżenia dotyczące przedmiotu, fakt ten uważa za bezsporny. To wystarcza. Słowa „identyczność oczywiście niezupełną” tłumaczy dostatecznie zamieszanie w tradycji rękopiśmiennej w zakresie podziałów i niektórych fragmentów. Dlatego w praktyce wykorzy-

²⁰ PL 101, kol. 1252B = Modlitwa nr 29 (por. nr 27); *Manuscriptum Gertrudae, Filiae Mesconis II, regis Poloniae*, wyd. V. MEYSZTOWICZ, „Antemurale” 2 (1955), s. 135.

stywać trzeba z należnymi zastrzeżeniami całą tradycję tekstów Remigiusza, jak o tym już była mowa. Omawiana księga jest źródłem do poznania spraw liturgicznych w Polsce w pewnym bardzo ograniczonym czasie i miejscu, mianowicie na dworze królewskim w latach 1027–1034.

Część liturgiczna

Misterium mszalne – jego aktorzy

Zwarte, syntetyczne przedstawienie myśli Remigiusza musi natrafić na trudności. Przede wszystkim jego dzieło jest komentarzem na wskroś analitycznym. Po wtóre jedność jest jego myślą przewodnią, dlatego jakiegokolwiek rozbić na działy staje się w praktyce niewykonalne chyba w tym celu, aby ponownie wrócić do jedności i w niej znaleźć wytłumaczenie poszczególnych części.

Remigiusz wywodzi nazwę Mszy św. od łacińskiego: *transmitto* – przekazuję. Autor doskonale wykorzystuje takie ujęcie w całości swego wykładu. Msza św. jest czynnością kapłańską, bo przez ręce kapłana Kościół swą ofiarę przekazuje Bogu²¹. Równocześnie przedstawia wielkich aktorów nabożeństwa, którymi są Bóg, Kościół i kapłan-pośrednik; inni, a więc diakon i asysta grają rolę drugorzędną. Autora interesuje poza tym raczej społeczność niż jednostka.

Pierwsze, co o Bogu trzeba powiedzieć, jest zupełnie oczywiste, a przecież niezmiernie ważne: jest On prawdziwie obecny – kapłan przemawia doń, jako do obecnego²². Jest to Bóg bliski i znany. Teologię swą głosi Remigiusz, omawiając poszczególne formuły, a przede wszystkim Prefację, Modlitwę Pańską, każdorazowe *Dominus vobiscum* itd. Modlitwa kapłańska zwraca się do Boga Ojca²³. Jego obecność wcale nie jest bierna, przeciwnie – sprawuje się tu jego dzieło. Już nie tylko, że dary, które Kościół przynosi, są ostatecznie Jego darami, On je wpierw daje, następnie błogosławi i przemienia, wreszcie przyjmuje²⁴. Warto zatrzymać się nad myślą o głębokiej przemianie darów, niesionych przez człowieka – one przecież same z siebie są zwyczajne, niedostateczne: *irrationabiles*. Jednakże – i to jest dziełem, przypisanym specjalnie Duchowi Świętemu – przez konsekrację ofiara staje się mistyczną, prawdziwą Euchary-

²¹ „Eo quod populus fidelis de suis meritis non praesumens, preces et oblationes. quas Deo omnipotenti offerre desiderat, per ministerium et orationem sacerdotis ad Deum transmittat” (PL 101, kol. 1246D). Myśl św. Grzegorza Wielkiego (+ 604), por. *Dialogi* IV,58. Odtąd dla Remigiusza podawać się będzie tylko kolumny i litery wydania Migne’a np. 1265A bez podawania tomu. Liczby przy imieniu Florusa odnoszą się do wydania Hurtera.

²² „Ad Deum Patrem tamquam ad praesentem”, kol. 1253A.

²³ „Ad solum Patrem dirigatur oratio”. Zasada ta otrzymuje właściwe wyjaśnienie, 1255A. (lepiej FLORUS, s. 197). Temat ten omawia monograficznie A. KLAWEK, *Das Gebet zu Jesu*, Münster 1922.

²⁴ „Sacerdotum enim est offerre (...) Dei autem dignanter suscipere et ea quae offeruntur benedicere”, 1257.

stią, *rationabilis*²⁵. Taki nacisk na czynny udział Boga w misterium mszalnym rzadko napotyka się u autorów. A jednak przez nawiedzenie swoje Bóg dokonuje swych dzieł nie tylko na ołtarzu, ale i w głębi dusz ludzkich. O to się modli kapłan, ilekroć pozdrawia wiernych słowami: *Dominus vobiscum*. Jest to życzenie i opowiadanie za każdym razem odmienne o Bożych dokonaniach: oto Bóg nawiedza, oto oczyszcza i otwiera na przyjęcie słów Ewangelii, oto umacnia je już przyjęte i zachowuje, wreszcie skłania do modlitwy i ofiary²⁶.

Na przeciwko Boga przyjmującego ofiarę staje składający ją Kościół. Remigiusz szeroko rozbudowuje swą eklezjologię: Kościół oznacza całą Bożą społeczność, na którą składa się zarówno jego część ziemską, to znaczy ludzie, jak i niebieska, a więc aniołowie²⁷. Oni są nie tylko obecni przy ołtarzu Bożym, ale Msza św. jest również ich okazją zjednoczenia i radości. Aniołowie także biorą czynny udział we Mszy św. Sposobność do omówienia tych zagadnień dają autorowi zarówno *Gloria in excelsis*, Prefacja, jak i modlitwa *Supplices te rogamus*.

Jeśli chodzi o tę część Kościoła, na którą składają się ludzie, to i ona jest zróżnicowana nie tylko co do miejsca²⁸ i co do czasu (aż do końca świata przecież trwać będzie)²⁹, lecz także co do rodzaju, mianowicie są to święci w chwale³⁰, następnie ci, którzy już zasnęli snem pokoju a jeszcze nie weszli do chwały³¹, wreszcie żywi i obecni członkowie Kościoła: lud Boży.

Tak więc zasadniczo dokonuje się wielka ofiara, którą lud składa swemu Bogu. Brakowałoby jednak jeszcze jednego konstytutywnego elementu liturgii, gdyby pominąć rolę kapłana-pośrednika. I rzeczywiście, ona stanowi oś teologii zarówno u Florusa, jak i u Remigiusza. Okazja do omówienia tej sprawy nadarza się wraz z każdym zwrotem modlitewnym: *Per Christum Dominum Nostrum*, a więc na każdej prawie karcie wykładu.

Przede wszystkim więc pojawia się wzniosła Osoba Chrystusa – wieczystego Kapłana³². Przezeń wszelka modlitwa i ofiara występuje ku Ojcu Nie-

²⁵ „Ut (...) ipse per virtutem Spiritus Sancti ita perfectam Eucharistiam accipiat”, 1260A; por. „Rationabilis”, 1260A (FLORUS, s. 218); „Altare rationabile”, kol. 1283B; „rationabilis Hostia, plena videlicet rationis, plena mysterii (...) nunc spiritali ratione celebratur”, FLORUS, s. 219; por. B. BCTTE, *Excursus sur cleux points obscurs du canon de la messe*, „La Maison Dieu” 23 (1950), s. 47–53.

²⁶ Kol. 1248D, 1249A, 1251A, 1251C.

²⁷ „Non solum Ecclesia hominum in terris, sed etiam Ecclesia angelorum in coelis. Sic enim Ecclesia tota et una accipienda est”, FLORUS, s. 174 za św. Augustynem; por. kol. 1248C, 1250B, 1256A,B, 1263B.

²⁸ „Ipsa namque unitas, quae a finibus terrae id est ab oriente et occidente, septentrione et mende ad Dominum clamat et dicit a finibus terrae”, FLORUS, s. 201.

²⁹ „Ita et Ecclesia deprecatur pacem in diebus nostris, quod et post nos alii et post ipsos alii, usque ad finem saeculi similiter orabunt”, kol. 1270B.

³⁰ Omówienie w związku z „Communicantes”, kol. 1259A (cyt. za: FLORUS, s. 212–213); „Nobis quoque”, kol. 1254B i „Libera me”, kol. 1270A.

³¹ Kol. 1263C.

³² Kol. 1257; „Chrystus-Pomazaniec”, kol. 1248C, 1253D.

bieskiemu i przezeń wszelki dar z wysoka dostaje się człowiekowi³³. Złożywszy samodzielnie swoją własną ofiarę, Chrystus ustanowił jej przedłużenie we Mszy św., i tu posługuje się jako narzędziami kapłanami–ludźmi³⁴. Odpowiada to także doskonale potrzebom Kościoła, który jak już była mowa, nie waży się opierać na własnych zasługach, modlitwy swoje i ofiary składa Bogu za pośrednictwem posługi kapłańskiej³⁵. Rzeczywiście kapłan jest oddany Bogu³⁶ i swemu urzędowi, który polega na składaniu ofiary³⁷ i pośredniczeniu między Bogiem a ludźmi³⁸. Wiedzą oni o tym dobrze, wspierają go swymi modlitwami³⁹ i jednoczą się z nim najściślej wiązami. Ta sprawa powraca autorowi wielokrotnie na myśl: uczestnicy nabożeństwa nie są bierni, lecz, przeciwnie, czynnie jednoczą się ze swoim kapłanem i razem z nim dopiero tworzą Kościół, wspólnie się modlą i ofiarują⁴⁰. To zjednoczenie ludu z kapłanem ma szczególną doniosłość, jest bowiem w ścisłym związku z tym, co w religii Chrystusowej jest najważniejsze, a w Eucharystii nazywa się (Remigiusz oczywiście jeszcze tego słowa nie używa) *res sacramenti*, mianowicie powszechnym zjednaniem i zbliżeniem.

Misterium mszalne – jego owoce

Aby zrozumieć święte dzieło zjednoczenia, trzeba sobie uświadomić wpierw, na czym rzeczywiście polega stan oddalenia czy rozbicia. Przede wszystkim nie chodzi tu o odległość geograficzną. Kościół obejmuje przecież cały świat, zjednoczony zaś i odkupiony jest jedną Krwią i Ofiarą⁴¹. Nawet śmierć nie odłącza od Kościoła tych wiernych, którzy z Kościołem żyli⁴².

---

³³ „Ut orane quod datur a Patre intelligamus per Filium nos accipere, cuius haereditatis sumus. Per ipsum ergo Hostiam laudis atque orationis offerimus”, kol. 1249D; „mediator”, kol. 1253B, 1258B, 1264D. Przezeń Bóg stwarza wszystko bardzo dobre „propagando et reparando”, kol. 1264C; zob. nadto uwagi o Baranku Bożym, kol. 1270D, 1271A.

³⁴ Kol. 1260B–C „Dum enim nos offerimus sacramenta corporis eius, ipse offert” (PL 117, kol. 874C); por. nadto Ps. Alkuin o kapłaństwie, *Liber de divinis officiis* 34–36 (PL 101, kol. 1232D i 1234).

³⁵ Kol. 1246D; por. słowa kapłana: „corda vestra sursum ad Deum dirigite, ut Sacrificium, quod Deo offerendum mihi obtulistis, digne offerre valeam”, kol. 1252D.

³⁶ „Quia Dei sacerdos est” (*Magna Bibl.* ma nieco inaczej – „sacrificat uni Deo”, kol. 450D).

³⁷ „Sacerdotum enim est offerre”, kol. 1257A.

³⁸ Kol. 1246D, 1251D.

³⁹ „Et cum spiritu tuo”, kol. 1249 A.

⁴⁰ „Sociatis sibi omnium votis et desiderii incipit sacerdos orationem fundere”, kol. 1256C; „Ecclesia cum sacerdote et sacerdos cum Ecclesia”, kol. 1252A; „Invitans secum populum ut simul orent”, kol. 1249, 1265A; „Orat ergo his sacerdos immo et cum sacerdote Ecclesia”, *Magna Bibl.*, kol. 457E.

⁴¹ Kol. 1257C. Tekst ten trzeba czytać równolegle z: FLORUS, s. 206.

⁴² Kol. 1264A.

Trzeba sobie zdać sprawę, że jednoczącemu dziełu Ducha Świętego sprzeciwia się diabeł, który dąży do odtrącenia i oderwania od Kościoła⁴³. Rozproszenie więc dokonuje się przez błędy dogmatyczne⁴⁴, przez schizmę, czyli odstępstwo i zerwanie jedności z Ojcem św.⁴⁵, wreszcie przez grzech ciężki.

Te wszystkie tendencje odśrodkowe zwycięża Duch Święty, który jednoczy (*adunare* – *pacificare* Mszy św.). Zjednoczenie jest więc w najwyższym stopniu darem i dziełem Bożym. Jest ono zarazem szczystem szczęściem dla człowieka: posiadać Boga i być Bożą własnością⁴⁶.

Raz zadecydowane i dokonane przez Boga zjednoczenie urzeczywistnia się i dopełnia tajemną mocą Chrystusowego misterium. Nie miejsce tu na szerokie analizowanie użytku tego słowa przez Remigiusza (24 razy) i Florusa (63 razy). Wystarczy tylko zaznaczyć, że Msza św. najczęściej właśnie tak jest nazwana⁴⁷. Ogólnie biorąc, słowo to oznacza tajemnicę ukrytą w Bogu, tzn. Bogu tylko dogłębnie znaną, którą człowiek poznaje jedynie w tej mierze, w jakiej mu Bóg objawi⁴⁸. Ponadto taka boska tajemnica odznacza się potężną mocą nadprzyrodzoną, która dokonuje dzieł przez Boga zamierzonych⁴⁹. Jeśli chodzi o Eucharystię, która w najwyższym stopniu jest Chrystusowym misterium, to jej zadaniem i owocem jest Komunia – zjednoczenie. Ze strony człowieka będą usiłowania: a więc zgromadzenie się wiernych (*collecta*), wspólne nabożeństwo, śpiewy, modlitwy, postawy itd., ale jedność przychodzi jako dar z wysoka mocą własną Chrystusowego misterium. W tym głębokim znaczeniu zupełnego zjednoczenia pojawia się i powraca słowo *Pax* – uwydatnione potężnym rytmem pocałunku pokoju⁵⁰.

Przebieg nabożeństwa

Wykład Remigiusza dotyczy Mszy św. niedzielnej, względnie świątecznej. Lud napłynął już do kościoła i stojąco⁵¹ oczekuje Introitu. Jest to uroczyste

⁴³ „Quos enim Spiritus Sanctus qui est Deus ad finem eolligere desiderat, diabolus dissipare ab unitate Ecclesiae et integritate fidei laborat”, kol. 1260D.

⁴⁴ Kol. 1257C, 1258; FLORUS, s. 201–202.

⁴⁵ Kol. 1257D, 1263C, 1264A. Analogiczna jest jedność z miejscowym arcybiskupem.

⁴⁶ „Summum hominis bonum possidere Deum et possideri a Deo”, FLORUS, s. 152; „Unde patet quia sicut nihil peius potest esse homini derelinquere Deum et derelinqui a Deo”, tamże, s. 151.

⁴⁷ Kol. 1247A; 1255A; 1256C, D; 1257D; 1258; 1261A, B, C; 1264B, C; 1265A; 1269; 1270D.

⁴⁸ C. VAGAGGINI, *Initiation theologique a la liturgie*, Bruges 1959, s. 20–21.

⁴⁹ „Per hoc mysterium Christo participantes”, 1260C; „per haec mysteria corda fidelium omni benedictione coelesti replete”, kol. 1263; „cum illo sacro mysterio celebratur remissionis gratia”, kol. 1264B; „redemptionis mysterio sociati”, kol. 1263D, 1270B.

⁵⁰ Kol. 1270B, C; FLORUS, s. 156.

⁵¹ „In dominico die stantes oramus”, Ps.–ALCUIN, *Liber de divinis officiis* 27 (PL 101, kol. 1227A). Wobec tego, że Remigiusz poszczególne części Mszy św. opisuje kolejno, odsyłacze wydają się zbędne.

wejście celebransa przez kościół do ołtarza. Dokonuje się ono wśród śpiewów antyfony i psalmu (z *Gloria Patri*). Dziś jeszcze można to zobaczyć w liturgii lyońskiej: na przedzie akolici z krzyżem, kadzidłem i świecami, kler, dalej 7 subdiakonów, 7 diakonów, wreszcie celebrans i klerycy, zamykający uroczysty orszak⁵². Jeśli nie może być 7 diakonów – pisze anonimowy autor⁵³ – niech będzie 5 lub 3, jeśli i to jest niepodobieństwem, niech będzie przynajmniej jeden. Bo nie ma funkcji, którą by kapłan sprawował sam, bez diakona⁵⁴. Wykład Remigiusza jest szczególnie ciekawy, bo celebransem jest prosty kapłan, a nie biskup, jak to najczęściej występuje u współczesnych autorów. Msza św., którą opisuje – jest sumą parafialną. Naturalnie trzeba i to wziąć pod uwagę, że wykład Remigiusza nie ustanawia niczego, a omawia raczej słowa niż rytę. Jak wiadomo, autor pierwotnie przeznaczał go dla kapłanów, aby ułatwić im egzaminy wielkopostne, które podówczas obowiązywały.

O przyjsciu do ołtarza brak jakiejkolwiek informacji⁵⁵. We współczesnej literaturze takie uroczyste wkroczenie nazywało się *officium introitus* i obejmowało następującą litanie z modlitwami, Kyrie i Kolektę⁵⁶. Remigiusz nie wspomina o litanii. Nacisk kładzie na to, że najważniejszym w orszaku jest Ewangeliarz, niesiony „na podobieństwo monarchy – *tamquam persona prepotentis*”. Cały pochód został uformowany na jego cześć. Brzmia tu najautentyczniejsze echa uszanowania, które współcześni okazywali tej księdze⁵⁷.

Oczywistą jest rzeczą, że lud odpowiada śpiewem na wezwania kapłana⁵⁸. Introit kończy się modlitwą, którą Remigiusz pierwszy raz w tradycji Kościoła nazywa *collecta*. W tym czasie lud trwa schylony, *acclinis*, jak to dziś jeszcze widzi się w starych zakonach.

Wszystkie te rytę, śpiewy i modlitwy przygotowują Ewangelię, którą śpiewa się uroczystie⁵⁹. Diakon na ambonce (*ad analogium* – bo były dwie ambonki u wejścia do chóru – Ewangelię śpiewało się z tej, która stała po północnej stronie) żegna swe czoło, a następnie serce. Lud odpowiadając przeżegna na razie tylko czoło, znak krzyża po raz drugi uczyni dopiero na koniec czy-

⁵² E. FLICOTEUX, *L'Introit de la messe*, [w:] *Cours et Conférences des semaines liturgiques*, t. 6, Louvain 1928, s. 35n.

⁵³ Wykład mszalny *Missa pro multis*.

⁵⁴ „Presbyter sine diacono nomen habet, officium non habet”, kol. 1247D (słowa św. Izydora z Sewilli).

⁵⁵ Natomiast szeroko je opisuje pod wyraźnym wpływem Amalariusza, dodatek rozdz. 39 Ps. ALKUINA, *Liber de divinis officiis* (PL 101, kol. 1245A).

⁵⁶ Zob. JUNGSMANN I, s. 333, przypis nr 19.

⁵⁷ „Accedente igitur ipso Christo id est Evangelio”, wykład mszalny *Missa pro multis*. Obecnie we Francji szuka się dróg powrotu dla tego rytę.

⁵⁸ G. NICKL, *Der Anteil des Volkes an der Messliturgie in Frankenreich*, Innsbruck 1930, s. 8–14.

⁵⁹ „Evangelium autem legitur in quo Christus ore suo loquitur populo ac si populo Christus ipse loquatur”, wykład mszalny *Missa pro multis*.

tania (jak dotąd czynią dominikanie)⁶⁰. W czasie śpiewu Ewangelii diakon zwraca się ku północy. Remigiusz jest pierwszym w historii kultu świadkiem tego zwyczaju, któremu przypisuje symboliczne znaczenie. Wyjaśnia zarazem układ świec, które wniesiono na początku i ustawiono na ołtarzu w kierunku z północy na południe. Obecnie, w czasie śpiewu Ewangelii, akolici trzymają je znowu wzdłuż nawy kościoła, ze wschodu na zachód. W ten sposób unaczynia się, że wszystkie strony świata zostały oświecone Ewangelią. W tym czasie zwracano na to więcej uwagi, nie jest więc wykluczone, że tu jest źródło zwyczaju, trwającego w swych szczątkach aż do dziś. Głównym sługą Ewangelii jest diakon, nazwany z naciskiem *minister Verbi*, *minister Christi*. Poza tym jego rola jest już ograniczona do minimum, które dotąd obowiązuje we Mszy uroczystej. Ongiś on nadto odprawiał katechumenów, ale i to za czasów Remigiusza należało już do wspomnień⁶¹.

Następuje Ofiarowanie, w którym lud bierze żywy udział⁶². Równocześnie śpiewa się antyfonę, zwaną *Offerenda*, z wersetami.

Rola kapłana jest szczególnie ważna. Jest on tu na miejscu Chrystusa, lud składa swe ofiary na jego ręce. Teraz kapłan je okadza⁶³, odmawiając *Dirigatur Domine* (pierwszy świadek zwyczaju!)⁶⁴. Wstępujący dym jest obrazem modlitwy. Istotnie kapłan wzywa do niej słowami:

*Orate pro me fratres, ut meum pariter ac vestrum sacrificium acceptum sit Domino*⁶⁵. Formuła ta będzie w Polsce powtarzana aż do XVI w. Lud kornie pochyłony, (*acclinans se*) odpowiada:

Sit Dominus in corde tuo et in ore tuo, et suscipiat sacrificium sibi acceptum de ore tuo et de manibus tuis pro nostra omniumque salute. Amen⁶⁶.

Ciche modlitwy *super oblata* kończą Ofiarowanie⁶⁷.

Wraz z Prefacją zaczyna się nowa część Mszy św., mianowicie Kanon. Dialog wstępny jest rzeczywistą wymianą słów między kapłanem i ludem,

⁶⁰ Wolno przypuszczać, że lud słuchał stojąc prosto, chociaż w dodatku Querceta do Ps.–Alkuina jest lekcja niejasna, niewykluczająca, że wierni byli pochyleni: „ut curvi starent” (PL 101, kol. 1246). To samo ma Amalariusz.

⁶¹ Kol. 1271.

⁶² Przedmiotu ofiary można się tylko domyślać – były to dary w naturze, chleb był oczywiście od czasów Alkuina i Rabana Maura niefermentowany. zob. J.R. GEISELMANN, *Die Abendlehre*, s. 39.

⁶³ Nie wspomina o umyciu rąk. W staropolskich obrzędowych zwyczajach miało ono miejsce po *Prefacji*.

⁶⁴ JUNGSMANN II, s. 86.

⁶⁵ Znowu REMIGIUSZ jest tu pierwszym świadkiem zwyczaju. JUNGSMANN I, s. 99, 101, 102.

⁶⁶ Względnie wersety Ps 19. Była już mowa o tych formułach w *Manuscriptum Gertrudae*. Tekst oryginalny w *Magna Bibl.* ma inne jeszcze odpowiedzi dla ludu, zob. t. 6, s. 445–446.

⁶⁷ *Magna Bibl.*, s. 446B ma: „collectam super oblata canit”, co wydanie Migne’a poprawia na „dicit” (PL 101, kol. 1252D). Zresztą por. wyrażenie: „ut tacite (...) cantetur”, kol. 1256D.

który bierze żywy udział w nabożeństwie⁶⁸. Odtąd jednak kapłan zwraca się wyłącznie ku Bogu i do Niego przemawia. Lud milknie, tylko przez intensywną modlitwę łączy się i jednoczy ze swym kapłanem. Prefacją jest wzniosłym hymnem wdzięczności za wielką łaskę odkupienia⁶⁹. Autor komentuje Prefację, zwaną dziś *communis* – był to czas, kiedy próbowano usunąć wszystkie inne⁷⁰. Tu rękopis trewirski wspomina ryt całowania obrazu Ukrzyżowanego na inicjale T z *Te igitur*⁷¹.

Wraz z początkiem Kanonu pojawia się wyraźnie równoległość wykładów Remigiusza i Florusa, a zarazem myśl zwraca się wprost ku formułom, dlatego wiadomości o rytach i gestach stają się rzadkością.

W zakresie formuł, Kanon Remigiusza posiada już modlitwę zjednoczenia z biskupem⁷², natomiast nie ma słów *pro quibus Tibi offerimus*, które były zbyt ciche, póki uczestnicy składali swe dary osobiście (*qui tibi offerunt*)⁷³. Był jeszcze współcześnie zwyczaj wymieniania imion składających ofiarę, ale już kapłan miał pewne prawa dowolnego wyboru spośród nich⁷⁴. Jest również wzmianka o aktualnym użytku dyptychów w Rzymie.

Końcowe *Amen* odpowiadają wszyscy i w ten sposób dopełnia się wzniosłe misterium⁷⁵. Modlitwę Pańską odmawia kapłan sam – lud odpowiada jedynie na końcu: *Amen*. Autor szeroko i samodzielnie komentuje tu Modlitwę Pańską.

Ryt łamania Hostii, tak nieudatnie tłumaczony przez Amalariusza (*tri-forme corpus Christi*), otrzymuje tu swe wyjaśnienie: autor powtarza za Florusem, że po umieszczeniu cząstki Hostii w kielichu zawiera on „pełnię sakramentu”. W oparciu o to św. pomieszanie postaci, kapłan prosi o pokój i udziela pocałunku, w którym znowu uczestniczą wszyscy zgromadzeni. I oto jest nowe świadectwo jednego z najbardziej tradycyjnych sposobów udziału ludu w św. Ofierze⁷⁶. Na ten moment był przeznaczony wspólny śpiew *Agnus Dei*. Jest to miejsce, gdzie geniusz komentatora pojawia się w całym blasku.

⁶⁸ „Curiositatis causa” – przytacza się tu znamienity tekst Florusa: „antiqui sacerdotes, qui non tam curabant de cultu sermonis quam de salute et aedificatione plebis, propter idiotas et rusticanos non sursum (latine) sed VULGARI SERMONE sursum corda dicere solebant, ut res tanta plenius omnium sensibus commendaretur”, FLORUS, s. 161.

⁶⁹ „Gratiarum actiones pro tanta gratia redemptionis nostrae, quae in illo divino mysterio agitur et commendatur, facto totius Ecclesiae silentio”. Remigiusz (i Florus, PL 119, kol. 43) są pierwszymi świadkami cichego odmawiania Kanonu, zob. JUNGSMANN II, s. 116.

⁷⁰ Ja tylko jedyną ma *Sakramentarz tyński*.

⁷¹ A. FRANZ, *Die Messe*, s. 374. Zwyczaj ten przyjmuje się w Polsce średniowiecznej.

⁷² Nie ma jej jeszcze we współczesnych księgach, zob. H. LIETZMANN, *Das Sacramentarium Gregorianum*, Münster 1921.

⁷³ *Sakramentarz tyński* jest wczesnym świadkiem wprowadzenia tych najmłodszych wiekiem słów Kanonu.

⁷⁴ PL 101, kol. 1262A; FLORUS (PL 119, kol. 62C); por. JUNGSMANN II, s. 197.

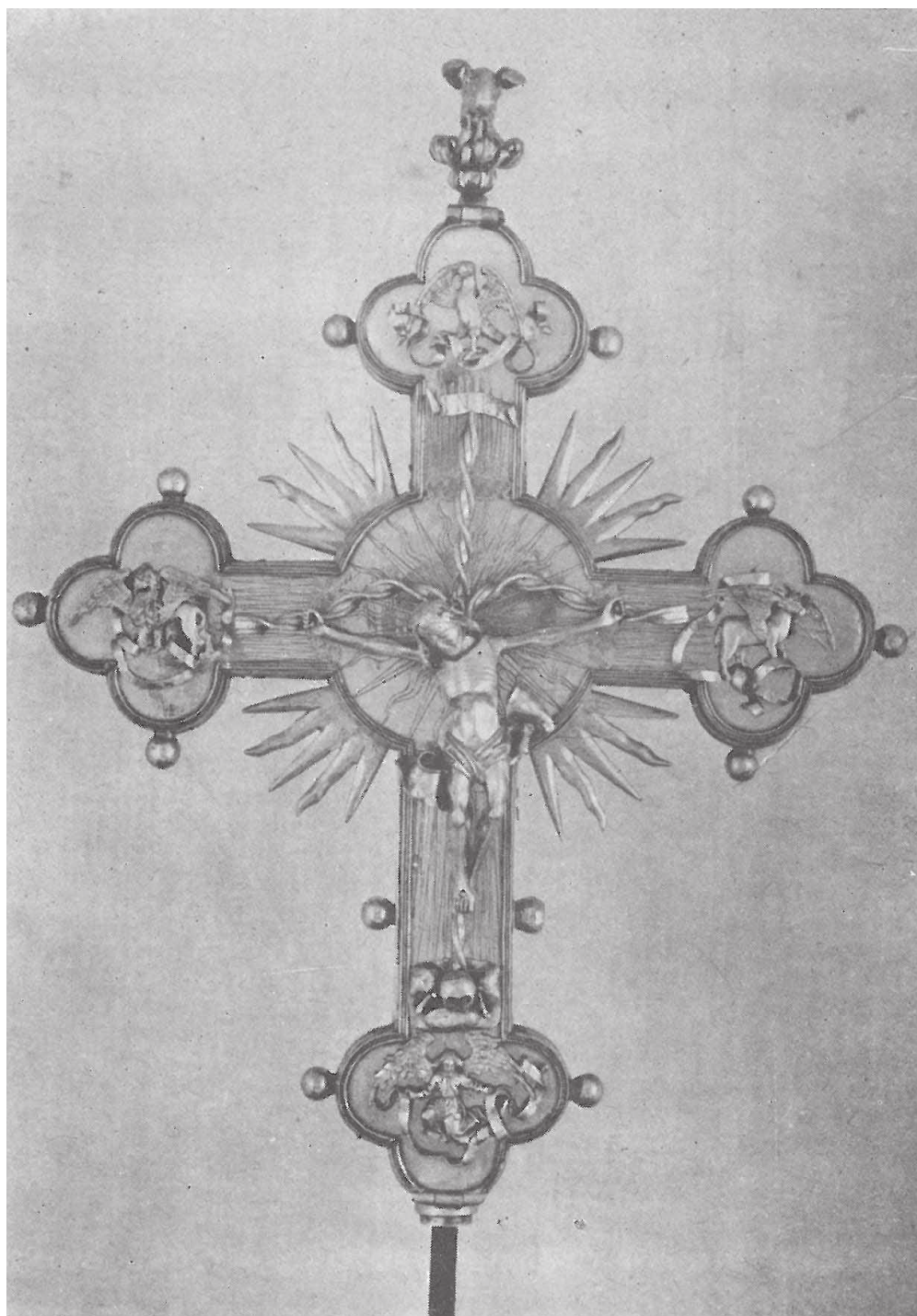
⁷⁵ Zwracam uwagę na różnice między wydaniem *Magna Bibl.*, Migne’a i Florusem.

⁷⁶ „Incipiens a sacerdote, dat sibi mutuo omnis Ecclesia osculum pacis, ut omnibus vera pace unitis fiat in eis locus Dei”, wykład mszalny *Missa pro multis*. Por. G. NICKL, *Der Anteil*, s. 47–50.

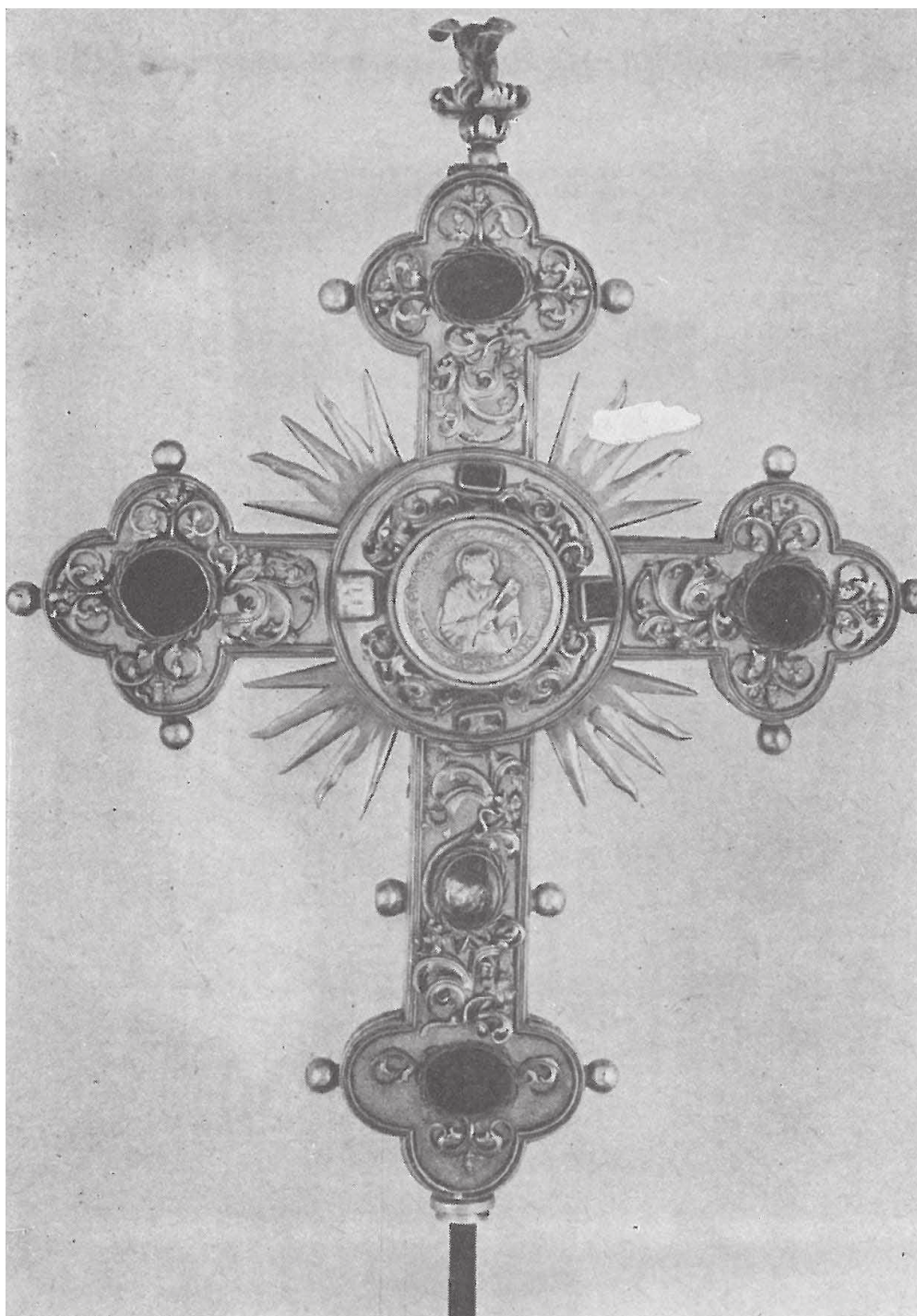

5. Diakon z krzyżem procesyjnym w scenie pogrzebu św. Wojciecha koniec w. XII.
Fragment brązowych drzwi katedry gnieźnieńskiej.

6. Krzyż procesyjny kapituły poznańskiej,
awers, koniec w. XV. Poznań, Katedra.

7. Krzyż procesyjny kapituły poznańskiej, rewers, koniec w. XV (medalion ze św. Piotrem dodany w r. 1641). Poznań, Katedra.

8. Procesja, inicjał w mszale krakowskim, 1510 r.

Potem już tylko bardzo pobieżnie autor zakończy omówienie: zaledwie wspomina Komunię św. (pod dwoma postaciami?)⁷⁷. To prawda, że współcześnie tylko rzadko przyjmowano Komunię św. sakramentalnie. Więcej szczegółów znajdzie się w opisie chrztu z Wielkiej Nocy u Ps.–Alkuina: pojawia się tam pierwszy raz dzisiejsza formuła *Corpus Domini etc*⁷⁸. Jeśli chodzi o rękopis trewirski, znajduje się tam potępienie zwyczaju maczania Hostii św. w kielichu przed udzieleniem Komunii wiernym⁷⁹. Zwyczajnie wierni komunikuja duchownie, mówiąc słowa: *Domine non sum dignus ut intres sub tectum meum (hodie – dodaje Remigiusz – intrabis alia die...)*. Komentarz słów Modlitwy Pańskiej: *Panem nostrum...* jest bardzo ważnym dokumentem dla historii Komunii św. duchownej.

Po modlitwie dziękczynnej wszyscy ponownie odpowiadają: *Amen*. Na zakończenie wszyscy stoją, czekając na odesłanie, którego dokonuje diakon – *Ite missa est*⁸⁰. Lud na to odpowiadał: *Amen*⁸¹ i dopiero wtedy rozchodził się do domów. Ów ryt miał przez całe średniowiecze swoje prawne znaczenie i oznaczał zakończenie Mszy św.⁸².

Nasuwa się pytanie, czy tym nie można jeszcze dziś tłumaczyć powszechnego zjawiska wychodzenia z kościoła przed Ostatnią Ewangelią?

Wewnętrzny udział wiernych

Największy wszakże nacisk kładzie Remigiusz na udział wewnętrzny w nabożeństwie i pod tym względem jego wykład jest cennym dokumentem.

Potrzeba duchowego udziału wynika z samej struktury człowieka na obraz i podobieństwo Boga⁸³. Dlatego w niedziele lud zarzuca służebne prace i dąży do kościoła, gdzie na Mszy św. uczy się o życiu duchowym⁸⁴. Zadaniu temu służą przede wszystkim czytania, które autor nazywa pokarmem duchowym i lekiem zbawienia⁸⁵.

⁷⁷ Wnioskować by o tym można ze słów, że „Amen” końcowe odpowiadają wszyscy: „haec est enim clara vox sanguinis Christi, quam sanguis iste exprimit ex ore fidelium”, kol. 1271A.

⁷⁸ PL 101, kol. 1219D.

⁷⁹ Na „haec commixtio”, A. FRANZ, *Die Messe*, s. 374.

⁸⁰ Brak wzmianki o jakimkolwiek błogosławieństwie. Może się ono zawierało w samym rycie rozpuszczenia, por. J.A. JUNGSMANN, *Die gewordene Liturgie*, Leipzig 1941, s. 42–52.

⁸¹ Zob. *Magna Bibl.*, s. 460, ma dodatek własny.

⁸² Jeszcze A. Krzycki wspomina o niestałym zwyczaju odmawiania modlitwy *Placeat* i *Ostatniej Ewangelii*, KRZYCKI, s. 66.

⁸³ „Quia in spiritu et mente rationali creatus est homo ad imaginem et similitudinem Dei et ibi est capax divinae gratiae et illuminationis”, kol. 1249B.

⁸⁴ „Instruatur, quomodo per totam hebdomadam spiritualiter Deo vivere debeat”, kol. 1247C.

⁸⁵ „Spirituali cibo reficitur anima ad amorem et agnitionem illius”, kol. 1268A; „Medicina salutis”, kol. 1250A. O homilii wspomina mimochodem tylko Florus.

Nabożeństwo, które się dokonuje przez posługę kapłańską, domaga się od uczestników wiary i pobożności⁸⁶. Wierni powinni dążyć do zjednoczenia duchowego z celebrującym kapłanem⁸⁷ i tak kościół cały wraz ze swym kapłanem, a zarazem kapłan ze swym kościołem wszystkimi duchowymi tęsknotami i pragnieniami wchodzi do sanctuarium⁸⁸. Powtarzają się słowa: *Desideria, vota, devotio, orationes* – one bowiem wnoszą się do Boga i zostają wysłuchane⁸⁹. W rzeczywistości głośne modlitwy nie są tak ważne. W nabożeństwie Kościoła dużą rolę gra milczenie i cisza, która rozciąga się na cały Kanon i dotyczy nie tylko kapłana, ale i samych wiernych. Nie oznacza ona wcale biernej bezczynności, przeciwnie, jest to moment aktywnych wysiłków wewnętrznych⁹⁰.

Oczywiście w innym czasie kościół rozbrzmiewa śpiewem, a wtedy śpiew ten jest również modlitwą⁹¹. Śpiewom autor przypisuje ważną rolę przygotowania serc na przyjęcie Ewangelii⁹², względnie wyrażenia radości ze składanej ofiary⁹³. Z formuł słownych szczególnie starannie komentuje autor każdorazowe *Amen*, które lud odpowiada zupełnie świadomie, potwierdzając ze swej strony całą akcję kapłańską⁹⁴.

Pierwsze słowa omawianego wykładu liturgii mszalnej głoszą, że dokonuje się ona dla upamiętnienia Męki Pańskiej. Taka była wola Chrystusa⁹⁵. Jest to więc dzieło zasadniczej doniosłości i cały wysiłek pójdzie w kierunku wnętrza duszy ludzkiej, ku pamięci. Dzięki specjalnej strukturze nabożeństwa dokonuje się to przez różne misteryjne ryty, które ułatwiają utrwalenie się w pamięci dzieła odkupienia⁹⁶.

Na tle współczesnej literatury, tak bardzo zawisłej od Amalariusza, wykład mszalny Remigiusza wyróżnia się w sposób sympatyczny. Zalecone przezeń pamiętanie o obecności Bożej i o dokonanej ofierze Chrystusa jest ważnym elementem łączącym z Kościołem, z kapłanem, z Bogiem, podczas gdy rozpamiętywanie wyrosłe z ideologii Amalariusza łączność tę niszczyło w załączku.

---

⁸⁶ „Quod enim adimpletur proprie ministerio sacerdotum, hoc generaliter agitur fide et devotione cunctorum”, kol. 1258C.

⁸⁷ „Ut iugant preces suas precibus eius, ut mereatur exaudiri pro salute illorum”, kol. 1252A.

⁸⁸ Kol. 1256C.

⁸⁹ Kol. 1252D, 1255B, 1256C, D itd.

⁹⁰ „Silentium est et clamat pectus ad Deum”, kol. 1265A.

⁹¹ „Cantando oratur”, kol. 1270D.

⁹² Kol. 1247A.

⁹³ Kol. 1252A.

⁹⁴ Kol. 1256A, 1265A, 1269A, 1271A.

⁹⁵ „Ut memoriam tantae charitatis arctius eorum mentibus infigeret”, kol. 1261C.

⁹⁶ „Illius ergo panis et calicis oblatio mortis Christi est commemoratio, quae non tam verbis quam mysteriis peragitur, per quae nostris mentibus mors illa pretiosa arctius eomendatur”, tamże; por. kol. 1260B, 1261Cnn.

Ważnym zagadnieniem jest komunია św. duchowna. Wprawdzie Remigiusz w tej dziedzinie czerpie całkowicie ze św. Augustyna (poprzez Florusa)⁹⁷, niemniej daje świadectwo bardzo znamienne dla owych czasów. Sposobności dostarczyły słowa Modlitwy Pańskiej o chlebie powszednim: wykorzystuje je autor, aby pouczyć o Eucharystii, danej człowiekowi do spożywania i to w ten sposób, żeby poprzez widzialne postacie wejść w posiadanie tego, co niewidzialne⁹⁸. Taka to już jest z woli Bożej struktura tego sakramentu i – jeśli wolno tak powiedzieć – mechanika jego działania.

W innym wypadku mówi o białości korporału i porównuje ją do czystości wymaganej od przyjmującego Boże Ciało⁹⁹. Najlepiej przygotowuje duszę czystość myśli i, co bardzo ważne, dobre uczynki. Nie wszyscy autorowie o tym pamiętają.

Zasadniczo Remigiusz nie wyklucza codziennej Komunii św. sakramentalnej, wie wszakże, że człowiekowi świeckiemu trudno codziennie przygotować się należycie. Dlatego określa sposób komunii duchownej – jak już o tym była mowa. Mówić należy wtedy ewangeliczne słowa „Panie, nie jestem godzien...”, które następnie weszły na stałe w skład modlitw Mszy św. i głęboko zakorzeniły się w zwyczajach wiernych. Jednakże autor nalega, aby ci, którzy przez poczucie grzechu wstrzymują się od Komunii sakramentalnej, chociaż właściwie powinni by ją często przyjmować, nie poprzestawali na duchowym tylko przyjęciu, lecz ubiegali się o należyte usposobienie wewnętrzne i komunikowali sakramentalnie¹⁰⁰. Jest to ich powinnością.

Powyższe uwagi nie wyczerpują oczywiście zagadnienia. Stanowią one raczej tylko wstęp i wprowadzenie do studium jednego z najcenniejszych dokumentów w historii liturgii staropolskiej. Tak bowiem trzeba ostatecznie potraktować wykład liturgii mszalnej Remigiusza z Auxerre. Udało się dostatecznie odszukać drogę, którą to ciekawe dzieło liturgisty z IX w. poszło na wschód i dotarło do rąk króla Mieszka II. Analiza treści miała za zadanie wskazać najogólniej, czego się jego czytelnik może spodziewać. Nikt nie ma wątpliwości, że tak pobieżne omówienie nie może zastąpić osobistego studium z pomocą wszystkich narzędzi, których dostarcza nowoczesna nauka. Byłoby interesujące wysledzić wpływy tego rodzaju interpretacji Mszy św., jaki reprezentuje Remigiusz – pamiętać bowiem trzeba, że współcześnie na polskim terenie istniały już dzieła Amalariusza.

---

⁹⁷ FLORUS, s. 254.

⁹⁸ „Precamur namque, ut det nobis carnem et sanguinem suum ad sumendum ut per illud, quod visibiliter sumimus, illud quod non vidimus in nobis suscipere possimus”, kol. 1267B.

⁹⁹ „Sicut linum per multos sudores pervenit ad candorem ita ergo qui corpus Christi in se recipere desiderant per multos bonorum operum labores et per castitatem mentis et corporis debet se reddere mundum et candidum”, kol. 1252B, C. Por. J. GEISSELMANN, *Studien zu frühmittelalterlichen*, s. 157–159.

¹⁰⁰ Kol. 1267C, D.